

Kamilla Pijanowska
Muzeum Narodowe w Warszawie

HENRYK SIENKIEWICZ I ARTYŚCI. OGNIEM I MIECZEM W INTERPRETACJI PLASTYCZNEJ JULIUSZA KOSSAKA I ANTONIEGO PIOTROWSKIEGO

Jednym z najczęściej powtarzających się twierdzeń dotyczących sztuki XIX wieku jest opinia, że był to czas, kiedy literatura i sztuki plastyczne były szczególnie ze sobą związane¹. Związki te objawiały się przede wszystkim we wspólnocie motywów podejmowanych przez obie te dziedziny artystyczne, a literatura i sztuki piękne inspirowały się wzajemnie. Rozwijająca się w XIX stuleciu krytyka artystyczna bywała formą wypowiedzi literackiej, a w rozbudowanych recenzjach obrazów autorzy nie tylko oceniali wartość dzieł sztuki, ale również dokładnie opisywali i interpretowali ukazane na nich wydarzenia. Po pióro recenzenta artystycznego sięgali najwybitniejsi pisarze tamtych czasów, jak Józef Ignacy Kraszewski czy Bolesław Prus. Sztuka inspirowała także inne formy twórczości literackiej. Zgodnie z ideą Charles'a Baudelaire'a, według której najlepszą recenzją obrazu jest sonet², pod wpływem sztuk plastycznych powstawały też utwory poetyckie. Najbardziej znany polski wiersz, u którego źródła leżał obraz – *Jest ci to on*³ – Cyprian Kamil Norwid napisał pod wrażeniem *Portretu generała Dembińskiego* Henryka Rodakowskiego. Z kolei dzieła Artura Grottgera czy Witolda Pruszkowskiego⁴ inspirowały poetycką twórczość Marii Konopnickiej. Pisarze, często mniejszego talentu, sławili w swoich wierszach dzieła i geniusz Henryka Siemiradzkiego, a przede wszystkim Jana Matejki.

Specyficzną formą powiązania sztuki i literatury okazały się – niezwykle popularne w XIX wieku – powieści poświęcone sztuce i artystom, czyli *Künstlerromane*⁵. Można

1 O związkach literatury i sztuki w XIX w. zob. m.in.: M. Poprzęcka, *Czas wyobrażony. O sposobach opowiadania w malarstwie polskim XIX wieku*, Warszawa 1986; W. Okoń, *Sztuki siostrzane. Malarstwo a literatura w Polsce w drugiej połowie XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław 1992; *idem*, *Stygająca planeta. Polska krytyka artystyczna wobec malarstwa historycznego i historii*, Wrocław 2002.

2 M. Poprzęcka, *op. cit.*, s. 8; W. Okoń, *Sztuki siostrzane...*, s. 33.

3 A. Król, *Henryk Rodakowski (1823-1894)*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Krakowie, 4.11.1994-22.01.1995; Muzeum Narodowe w Poznaniu, 29.01-2.04.1995; Muzeum Narodowe w Warszawie, 10.04-23.05.1995, Kraków 1994, s. 49.

4 *Mistrzowie pastelu. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie*, red. A. Grochala, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Warszawie, 29.10.2015-31.01.2016, s. 356, poz. I.138 (hasło oprac. E. Frąckowiak).

5 Zob. m.in.: M. Poprzęcka, *op. cit.*, s. 9; *Z problemów prozy – powieść o artyście*, red. W. Gutowski, E. Owczarz, Toruń 2006.

znaleźć je w spuściźnie największych powieściopisarzy „wieku pary i elektryczności”: Honoré de Balzaca (*Nieznane arcydzieło*) czy Émila Zoli (*Dzieło*). Na polskim gruncie po taką formę literacką sięgali między innymi Narcyza Żmichowska (*Poganka*), a także Henryk Grudziński (*Żona artysty*)⁶.

Inspiracje oddziaływały również w odwrotnym kierunku. Artyści czerpali z literatury tematy do swoich obrazów i rysunków. Najbardziej oczywistym przejawem takiej właśnie inspiracji były ilustracje do konkretnych utworów, publikowane w książkach, albumach czy czasopismach⁷. Wykonywali je tak znani artyści, jak Juliusz Kossak czy Michał Elwiro Andriolli. Dzięki nim oprawę plastyczną zyskał *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza czy – bodaj najbardziej oddziałujący na wyobraźnię polskich artystów poemat – *Maria* Antoniego Malczewskiego. Tematyka literacka przenikała również do obrazów. Na płótnach polskich mistrzów znaleźć można inspiracje twórczością Williama Shakespeare’a (Aleksander Gierymski, Władysław Czachórski), a w drugiej połowie stulecia dużym zainteresowaniem cieszyła się poezja Juliusza Słowackiego, do której nawiązywali w swoich obrazach Witold Pruszkowski i Jacek Malczewski.

Inna nić związków literatury i sztuki dotyczy powiązań osobistych twórców. Malarze i pisarze tworzyli bowiem grupy towarzyskie, spotykali się w pracowniach⁸, a także w redakcjach pism ilustrowanych, gdzie literaci pracowali jako felietoniści, a artyści – jako ilustratorzy. Jedni i drudzy wyznawali niejednokrotnie podobne poglądy na sztukę i społeczeństwo, realizując je na właściwym sobie polu artystycznym⁹.

W życiu i twórczości Henryka Sienkiewicza możemy odnaleźć ślady wszystkich wymienionych wyżej powiązań literatury ze sztuką. Znał on wielu współczesnych pol-

6 Powieść została opublikowana w odcinkach na łamach „Kłósów” w 1885 r.; zob. T. Sobieraj, *Od pełni życia ku ascezie ducha, czyli arcyzm „oblaskawiony”. Konwencje drugorzędnej powieści o artyście w okresie pozytywizmu (na przykładzie „Żony artysty” Stanisława Grudzińskiego)*, [w:] *Z problemów prozy...*, s. 156-167.

7 Niektóre z powieści publikowanych w odcinkach w prasie opatrywano ilustracjami. Na przykład w tygodniku „Kłósy” pojawiły się następujące serie ilustracji: Michała Elwiro Andriollego do *Meira Ezołowicza* Elizy Orzeszkowej (1878), *Kunigasa* Józefa Ignacego Kraszewskiego (1880) oraz *Branek w jasyrze* Deotymy (1888-1889), Juliusza Kossaka do *Grzechów hetmańskich* Kraszewskiego (1879) i Miłosza Kotarbińskiego do *Mirtali* Orzeszkowej (1885-1886).

8 Miejscem takim była np. pracownia w warszawskim Hotelu Europejskim, gdzie malowali m.in. Józef Chelmoński, Stanisław Witkiewicz, zob. M. Gołąb, *Chelmoński. Chmielowski. Witkiewicz. Pracownia w Hotelu Europejskim w Warszawie 1874-1883*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Poznaniu, 21.03-6.06.2010, Poznań 2010.

9 Przykładem ścisłego kręgu połączonego więzami przyjaźni i poglądów może być redakcja tygodnika „Wędrowiec” w latach 1884-1887 pod kierownictwem Artura Gruszeckiego, w której działali Stanisław Witkiewicz, Antoni Sygietyński i Aleksander Gierymski, zob. A. Porębska, „Wędrowiec” a zagadnienia plastyki. *Z dziejów polskiej krytyki artystycznej w latach 1884-87*, „Materiały do Studiów i Dyskusji z Zakresu Teorii i Historii Sztuki, Krytyki Artystycznej oraz Metodologii Badań nad Sztuką” 1952, nr 10-11; M. Kabata, *Warszawska batalia o nową sztukę („Wędrowiec” 1884-1887)*, Warszawa 1978.

skich artystów¹⁰. Przyjaźń łączyła go z malarzem Kazimierzem Pochwalskim¹¹, z którym odbył podróż do Turcji. Malarz był autorem jednego z jego najlepszych portretów¹². Pisarz nawiązał burzliwą przyjacielską relację z krytykiem i malarzem Stanisławem Witkiewiczem¹³. Dobrze znał również Henryka Siemiradzkiego, dzieląc z nim fascynację historią starożytną¹⁴. Polski noblista miał też sporą kolekcję dzieł sztuki, złożyły się na nią prace ofiarowane mu przez artystów i przyjaciół, ale także zakupione z dużym znowstwem na rynku sztuki¹⁵.

W *œuvre* Henryka Sienkiewicza można odnaleźć teksty z zakresu krytyki artystycznej¹⁶, a tematem nowel *Ta trzecia*¹⁷ oraz *Lux in tenebris lucet* jest życie artystów. Satyryczne opowiadanie *Ta trzecia* świadczy nie tylko o dużym poczuciu humoru autora, ale także o jego doskonałej orientacji w warszawskim życiu artystycznym oraz aktualnych problemach poruszanych przez krytykę. Sam Sienkiewicz przyznawał się również – choć być może kurtuazyjnie – do czerpania inspiracji do *Trylogii* z płócien Józefa Brandta. W liście do malarza z podziękowaniem za przesłany mu w prezencie obraz pisał następująco:

przesyłam Wam, Czcigodny Mistrzu, słowa najserdeczniejszej podziękii za to dzieło waszego pędzla, które będzie nie tylko perłą w zbiorze lubownika, ale i drogą od was pamiątką dla gorącego waszego wielbiciela. Mówię to zupełnie szczerze, albowiem otwarcie wyznaję, że waszemu mistrzostwu i waszemu niezrównanemu poczuciu rycerskiego i stepowego życia dawnych Polaków zawdzięczam niejedno natchnienie, niejedną pomysł i wprost niejedną scenę w mojej Trylogii¹⁸.

Zająć wypada się teraz ważnym zagadnieniem szkicu, a mianowicie plastycznymi interpretacjami utworów Henryka Sienkiewicza, a w szczególności cyklami ilustracji Juliusza Kossaka i Antoniego Piotrowskiego do powieści *Ogniem i mieczem*. Nim jednak poruszone zostaną tytułowe kwestie studium, trzeba zaznaczyć, że powieści i nowele autorstwa noblisty bardzo silnie oddziaływały na polskich artystów, owocując licznymi ilustracjami i całymi ich zespołami.

10 O przyjaźni Henryka Sienkiewicza ze współczesnymi artystami pisze M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, [w:] *Oblęgorek. W stulecie daru narodowego dla Henryka Sienkiewicza*, red. M. Maćkowska, E. Postoła, Kielce 2000, s. 65-81; *eadem*, *Kolekcja Henryka Sienkiewicza*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2006, t. 22, s. 178-195.

11 M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, s. 79.

12 K. Pochwalski, *Portret Henryka Sienkiewicza*, 1890, olej, płótno, 132 × 105 cm, Pałacik Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku, oddział Muzeum Narodowego w Kielcach.

13 M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, s. 66, 75-76.

14 *Ibidem*, s. 73-74.

15 M. Gorzelak, *Kolekcja Henryka Sienkiewicza*, *passim*.

16 [H. Sienkiewicz], *Kronika miejscowa. Taniec wśród mieczów* [Henryka Siemiradzkiego], „Gazeta Polska” 13(25).05.1880, nr 113, s. 2-3.

17 Nowela publikowana na łamach „Kuriera Codziennego” w 1888 r.

18 H. Sienkiewicz do Józefa Brandta, 12.06.1909, cyt. za: M. Gorzelak, *Kolekcja Henryka Sienkiewicza*, s. 190.

W prasie pojawiały się ilustracje nawiązujące do utworów Sienkiewicza z komentarzem objaśniającym ich treść. Tak więc w 1883 roku na łamach „Kłosów” zamieszczono reprodukcję akwareli Franciszka Kostrzewskiego *Janko Muzykant*¹⁹, ukazującą wiejskiego chłopca skradającego się do otwartego okna, w którym – w teatralnym oświetleniu – widoczne są skrzypce. Kilka numerów później ten sam artysta zaprezentował rysunek *Sierota* interpretujący *Jamiola*²⁰. Ilustracje miały również charakter prywatny – Stanisław Witkiewicz podarował Sienkiewiczowi w prezencie ślubnym zespół akwarel *Amerykańskie szkice*, oddających *Listy z podróży* pisarza²¹. Poza ilustracjami prasowymi czy akwarelami tematykę Sienkiewiczowską popularyzowały w późniejszym czasie również pocztówki reprodukujące obrazy i kartony związane z utworami pisarza²². Powstawały też całe albumy poświęcone twórczości Sienkiewicza, a spośród nich najbardziej interesujące jest opublikowane w 1898 roku *Album jubileuszowe Henryka Sienkiewicza*²³, wydane przez Gebethnera i Wolffa dla uczczenia dwudziestej piątej rocznicy pracy twórczej pisarza²⁴. Na tę ciekawą edycję złożyło się 20 plansz, wykonanych w eleganckiej i nowoczesnej technice heliograviury, na podstawie rysunków polskich malarzy oraz rysowników, ukazujących sceny i postacie z utworów mistrza²⁵. Każdą planszę wyposażono w stosowny cytat z odpowiedniego utworu literackiego, a całość została poprzedzona wstępem o dorobku prozaika autorstwa hrabiego Stanisława Tarnowskiego.

Album jubileuszowe ma charakter niejednorodny. Są tu bowiem „główki” – imaginowane portrety Sienkiewiczowskich bohaterów autorstwa Piotra Stachiewicza,

19 Rytował Edward Nicz według akwareli Franciszka Kostrzewskiego, *Janko Muzykant*, drzeworyt sztorcowy, papier, 22,7 × 18,5 cm, „Kłosy” 1883, nr 916, s. 37.

20 Rytował Kazimierz Pomianowski według rysunku Franciszka Kostrzewskiego, *Sierota*, „Kłosy” 1883, nr 928, s. 232.

21 M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, s. 75.

22 *Trylogia. Dziwne materii pomieszanie*, red. A. Kowalska-Lasek, kat. wyst. Pałacyk Henryka Sienkiewicza w Oblegorku, oddział Muzeum Narodowego w Kielcach, 24.04-16.11.2014, Kielce 2014, s. 72-77, poz. 70-77.

23 *Album jubileuszowe Henryka Sienkiewicza. Główniejsze sceny i postacie z powieści i nowel Sienkiewicza w dwudziestu ilustracjach: Józefa Brandta, Józefa Chełmońskiego, Antoniego Kamińskiego, Juliusza Kossaka, Wilhelma Kotarbińskiego, Kazimierza Pochwalskiego, Jana Rosena, Henryka Siemiradzkiego, Piotra Stachiewicza, Wincentego Wodzinowskiego. Z wstępem krytycznym Stanisława hr. Tarnowskiego*, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa-Kraków [1898].

24 J. Krzemińska, *Albumy do „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Dzieła czy kicze*, red. E. Grabska i T.S. Jaroszewski, Warszawa 1981, s. 277-279.

25 W skład albumu wchodziły następujące plansze: Kazimierz Pochwalski – *Portret Henryka Sienkiewicza*; Piotr Stachiewicz – *Hania*; Józef Chełmoński – *Rzepowa*; Wincenty Wodzinowski – *Wawrzon i Marysia*; Jan Rosen – *Bartek*; Piotr Stachiewicz – *Helena Kurcewiczówna* (rysunek do tej planszy znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie: Rys.Pol.14684 MNW); Juliusz Kossak – *Kmicicowa kompania*; Piotr Stachiewicz – *Kniaziowa Kurcewiczowa* (rysunek do tej kompozycji znajduje się w zbiorach MNW: Rys.Pol.14685 MNW); Piotr Stachiewicz – *Pan Zagłoba*; Józef Brandt – *Bitwa pod Klawanami*; Piotr Stachiewicz – *Baska*; *Oleńka*; *Anielka*; *Litka*; *Pani Emilia*; *Marynia Pławicka*; Antoni Kamiński – *Kamionka*; Piotr Stachiewicz – *Lygia*; Wilhelm Kotarbiński – *Śmierć Petroniusza*; Henryk Siemiradzki – *Kaplica „Quo vadis”*.

takie jak Helena Kurcewiczówna (il. 1), a także całe sceny – na przykład *Śmierć Petroniusza* Wilhelma Kotarbińskiego. Jak słusznie zauważa Joanna Krzemińska, każdy z zaproszonych do współpracy twórców zinterpretował plastycznie utwory Sienkiewicza we właściwy sobie artystyczny sposób²⁶. Na przykład batalista Józef Brandt zaproponował kompozycję *Bitwa pod Klawanami*, a skłaniający się do realistycznego, a wręcz brutalnego ukazywania życia polskiej wsi Józef Chełmoński narysował *Śmierć Rzepowej*, czerpiąc pomysł z noweli *Szkice węglem*. Warto też zauważyć, że większość artystów, którzy wzięli udział w przedsięwzięciu Gebethnera i Wolffa, to przyjaciele lub znajomi Sienkiewicza. *Album* otwiera reprodukcja *Portretu Sienkiewicza* wykonana przez jego przyjaciela, Kazimierza Pochwałskiego; również autor rysunku



1. Piotr Stachiewicz, *Helena Kurcewiczówna*, 1896, węgiel, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14684 MNW (fot. Krzysztof Wilczyński)

do *Bartka Zwycięzcy* – Jan Rosen – dobrze znał autora *Trylogii*²⁷, podobnie jak Henryk Siemiradzki (narysował planszę *Kaplica Quo vadis w Rzymie*) czy Piotr Stachiewicz.

Na fali popularności dzieł Sienkiewicza powstawały również albumy z ilustracjami poświęconymi w całości jego powieściom. W 1886 roku we Lwowie wydany został album z ilustracjami do *Ogniem i mieczem* autorstwa Juliusza Kossaka, o którym będzie dalej mowa. Nieco później, po trzech latach ukazał się album ilustrujący *Potop*, jego kształt plastyczny zawdzięczamy Czesławowi Jankowskiemu, Piotrowi Stachiewiczowi i Stanisławowi Kaczor-Batowskiemu²⁸. W ślad za nim w 1900 roku odbito album do ostatniej części *Trylogii* z wyobrażeniami plastycznymi Stanisława Kaczora-Batowskiego, Juliusza Kossaka oraz Włodzimierza Tetmajera²⁹. Swoich albumów tematycznych doczekały się również inne powieści – *Krzyżacy*³⁰ i *Quo vadis*³¹.

26 J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 278-279.

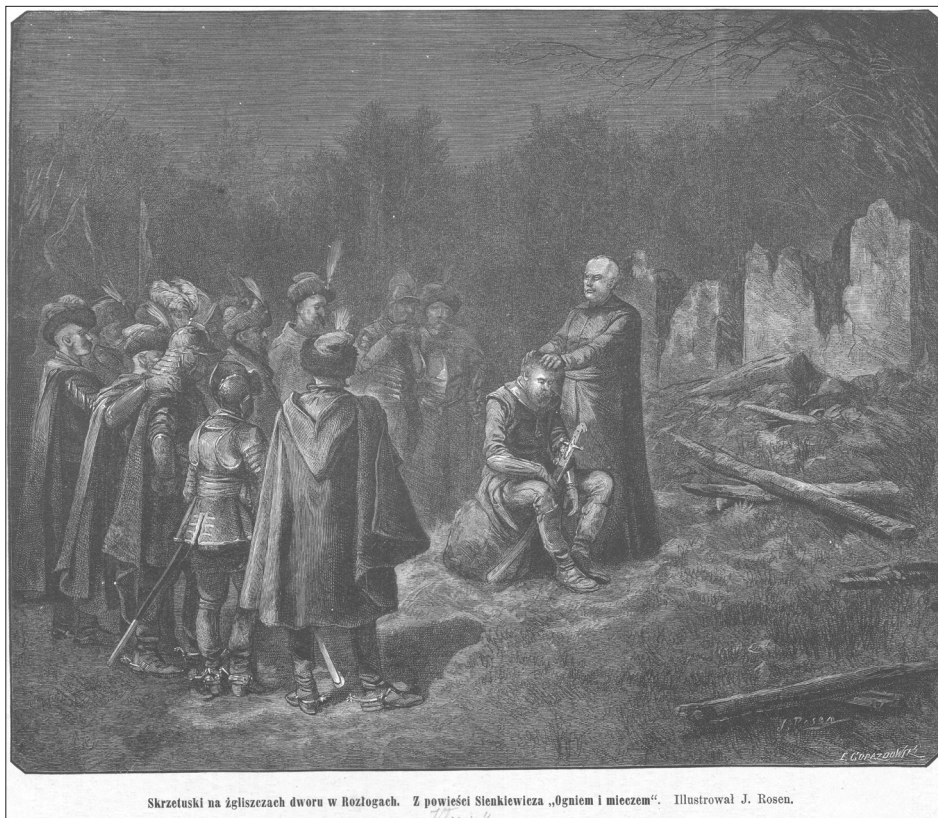
27 M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, s. 67-68.

28 J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 302. Drugie wydanie pochodzi z 1899 r.

29 *Ibidem*, s. 315-323.

30 *Ibidem*, s. 287. Album do powieści *Krzyżacy* z ilustracjami Stanisława Kaczora-Batowskiego ukazał się w 1900 r. nakładem wydawnictwa „Kraj w Obrazach”.

31 *Ibidem*, s. 287. Album do powieści *Quo vadis* z ilustracjami Piotra Stachiewicza ukazał się w 1902 r. nakładem wydawnictwa „Kraj w Obrazach”.



Skrzetuski na zgliszczach dworu w Rozłogach. Z powieści Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”. Ilustrował J. Rosen.

2. Rytował Edward Gorazdowski według rysunku Jana Rosena, *Skrzetuski na zgliszczach dworu w Rozłogach*, 1884, drzeworyt sztorcowy, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.21762 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

Ogniem i mieczem

Na wyobraźnię artystów silnie oddziaływało *Ogniem i mieczem*, powieść drukowana równoległe na łamach warszawskiego pisma „Słowo” oraz krakowskiego „Czasu” w latach 1883-1884. Jej popularność była tak duża, że spowodowała znaczny wzrost nakładu „Słowa” (do 10 tysięcy egzemplarzy) i wywołała dyskusję wśród krajowych literatów. Niektóre autorytety – jak na przykład Eliza Orzeszkowa czy Bolesław Prus – odnosiły się do niej raczej niechętnie³². Krytyczna opinia pisarzy nie wpłynęła na entuzjazm artystów, którzy podjęli związane z powieścią tematy jeszcze przed ukończeniem jej druku. W 1884 roku warszawski tygodnik „Kłosa” zamieścił na swoich łamach rycinę Edwarda Gorazdowskiego według rysunku Jana Rosena *Skrzetuski na zgliszczach dworu*

32 J. Krzyżanowski, *Henryka Sienkiewicza żywot i sprawy*, Warszawa 1966, s. 110-113.



3. Franciszek Kostrzewski, *Skrzetuski przepływający się spod Zbaraża*, 1884, akwarela, gwasz, tektura, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 126017 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

w *Rozłogach*³³ (il. 2). Autor towarzyszącego rycinie komentarza, zawierającego również obszerny cytat z powieści, podkreślił, że streszczanie fabuły i dokładne objaśnianie ukazanej sceny nie jest konieczne, ponieważ powieść jest tak popularna, że czytelnicy tygodnika doskonale orientują się we wszystkich zawiłościach akcji. W komentarzu można przeczytać:

powieść historyczna Sienkiewicza „Ogniem i mieczem” drukująca się jednocześnie w „Słowie” i „Czasie”, oraz w tłumaczeniu rosyjskim, której dwa tomy wyszły już w książkowej odbitce, a trzeci i ostatni w feljetonie dobiega końca, budzi tak niezwykle zajęcie i zyskała już sobie tak wielką liczbę czytelników i rozgłos powszechny, iż sądzimy, że dając w „Kłosach” odtworzoną z niej scenę, nie potrzebujemy tu streszczać całej osnowy pierwszego tomu, który właśnie ona zamyka, lecz możemy bezpośrednio do niej przystąpić³⁴.

W tym samym roku po tematykę zaczerpniętą z *Ogniem i mieczem* sięgnął znany warszawski malarz i popularny ilustrator, Franciszek Kostrzewski. Namalował on w technice akwareli efektowny nokturn przedstawiający jedną z ostatnich scen powieści – Skrzetuskiego przepływającego się przez staw spod Zbaraża³⁵ (il. 3). Zaskakująca

33 Rytował Edward Gorazdowski według Jana Rosena, *Skrzetuski na zgłiszczach dworu w Rozłogach*, drzeworyt sztorcowy, papier, 21,4 × 26 cm, „Kłosy” 1884, nr 970, s. 73.

34 *Ibidem*, s. 71.

35 F. Kostrzewski, *Skrzetuski przedzierający się spod Zbaraża*, 1884, akwarela, gwasz, tektura, 32,5 × 57,7 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 126017 MNW. Akwarela była prezentowana



4. Walery Rzewuski, *Żywy obraz* według *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza, 1884, fotografia, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 105341 MNW (fot. Piotr Ligier)

kompozycja jest dowodem doskonałych umiejętności malarza – dominują w niej wysokie trzciny, które tworzą pierwszy plan rysunku, a nikłe światło księżycy ślizga się po powierzchni wody, wydobywając sylwetkę Skrzetuskiego. Można odnieść wrażenie, że bohater akwareli jest ukryty przed widzami, tak samo, jak chciał ukryć się przed oczami kozackich i tatarskich strażników podczas swojej niebezpiecznej przeprawy.

W roku następnym, 1885, powstał cykl imaginowanych portretów bohaterów *Ogniem i mieczem* autorstwa Zygmunta Madejewskiego i stanowił bezpłatną premię dla czytelników pisma „Ognisko Domowe”³⁶. Efektem popularności *Ogniem i mieczem* było również inne, do pewnego stopnia artystyczne, wydarzenie. W 1884 roku odbyło

na wystawie w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w 1884. Na tej samej wystawie artysta zaprezentował również akwarelę *Zagłoba z powieści „Ogniem i mieczem”*, zob. J. Wiercińska, *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 164.

³⁶ J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 260-261. W skład serii wchodziły wizerunki Jana Skrzetuskiego, Zagłoby, Longinusa Podbipięty, Bohuna, Jeremiego Wiśniowieckiego, Bohdana Chmielnickiego, Michała Wołodyjowskiego, Heleny i Kniagini Kurcewiczowej oraz Rzędziana.



5. Jan Matejko, *Chmielnicki z Tuhaj-Bejem pod Lwowem*, 1885, olej, deska, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 1244 MNW (fot. Krzysztof Wilczyński)

się wystawienie żywych obrazów, w których przedstawiciele krakowskiej arystokracji (m.in. hrabia Józef Wielopolski, hrabia Józef Mostowski, Helena Sanguszkówna, hrabia Andrzej Zamoyski) i świata artystycznego (Józef Męcina-Krzesz, Bronisław Abramowicz) wcielili się w bohaterów powieści Sienkiewicza i odtworzyli z niej sceny. Reżyserem tych obrazów był Jacek Malczewski³⁷, a wygląd uczestników znany jest z fotografii wykonanych przez Walerego Rzewuskiego w Krakowie³⁸ (il. 4).

Nie ma natomiast bezpośrednich przekazów wskazujących na związki obrazu Jana Matejki *Chmielnicki z Tuhaj-Bejem pod Lwowem*³⁹ (il. 5) z 1885 roku z powieścią Henryka Sienkiewicza *Ogniem i mieczem*. Obraz ten, namalowany na zamówienie kolekcjonera Ludwika Tamlera, ukazuje Bohdana Chmielnickiego oraz wodza ordy tatarskiej

37 M. Gorzelak, *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, s. 70.

38 W zbiorach MNW znajdują się następujące fotografie przedstawiające wspomniane żywe obrazy: DI 99290 MNW, DI 105340 MNW, DI 105341 MNW, DI 105340 MNW.

39 J. Matejko, *Chmielnicki z Tuhaj-Bejem pod Lwowem*, 1885, olej, deska, 130 × 79 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 1244 MNW.

Tuhaj-Beja. Kozackiemu atamanowi objawia się bł. Jan z Dukli, patron Lwowa. Według legendy, widzenie to miało powstrzymać wodza od oblegania miasta, choć faktycznie skłonił go do tego opór obrońców Lwowa, a także wypłacony mu okup⁴⁰. Przedstawiona przez Matejkę scena nie pojawia się w powieści polskiego noblisty, można jednak przypuszczać, że względu na zbieżność czasową utworzenia obu dzieł, że ogromna popularność powieści miała jakiś wpływ na zamówienie i powstanie tego obrazu.

Juliusz Kossak

Jak wspomniano, jednym z albumów, które powstały z inspiracji twórczością Henryka Sienkiewicza, była seria dwunastu plansz⁴¹ według rysunków Juliusza Kossaka ilustrujących *Ogniem i mieczem*.

Juliusz Kossak⁴² (1824-1899) to jeden z najpopularniejszych polskich malarzy i rysowników XIX wieku. W jego twórczości dominują wizerunki koni, które były elementem przedstawień o tematyce historycznej (odwołujących się głównie do XVII w. i epoki napoleońskiej), orientalnej, a także reportażowej. Kossak posługiwał się najchętniej techniką akwareli, był także ilustratorem pracującym dla czasopism. Pod jego ołówkiem wizualny kształt uzyskały takie dzieła literatury, jak *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paska czy *Grzechy hetmańskie* Józefa Ignacego Kraszewskiego. Poza *Ogniem i mieczem* w jego rysunkach odnaleźć można inspiracje również innymi utworami Sienkiewicza: na przykład w omawianym już *Album jubileuszowym Henryka Sienkiewicza* zamieścił *Kmicicową kompanię*⁴³, a w albumie z ilustracjami do *Pana Wołodyjowskiego – Porwanie Basi przez Azję*⁴⁴.

Album z ilustracjami do *Ogniem i mieczem*, wykonany w zakładzie Edwarda Trzemeskiego w technice fotodruku, wydany został we Lwowie w 1886 roku⁴⁵. Podstawą dla zamieszczonych w nim plansz były rysunki Kossaka z lat 1885-1886 wykonane sepią i gwaszem⁴⁶ (o wymiarach ok. 32 × 50 cm). Zapewne właśnie one były prezento-

40 *Matejko. Obrazy olejne*, red. K. Sroczyńska, Warszawa 1993, s. 241-242, poz. 243; E. Mücke-Broniarek, *Matejce w hołdzie... W stulecie śmierci artysty*, kat. wyst. Muzeum Narodowego w Warszawie, Warszawa 1993, s. 168, poz. 79, pl. XIX.

41 I. *Spotkanie Skrzetuskiego z Chmielnickim na Dzikich Polach*, II. *Przygoda w drodze do Łubniów* [Skrzetuski spotyka Helenę], III. *Pochód Chmielnickiego z Tuhaj-Bejem*, IV. *Napad Bohuna na Kurcewiczów w Rozłogach*, V. *Księżę Jeremi na mogile*, VI. *Podbipięta z Pułjanem pod Konstantynowem*, VII. *Zagłoba zdobywa sztandar*, VIII. *Pojedynek Wołodyjowskiego z Bohunem*, IX. *Helena z Zagłobą, Wołodyjowskim i Rzędzianem w ucieczce z Czortowego Jaru*, X. *Śmierć Longinusa Podbipięty*, XI. *Przeprawa Skrzetuskiego przez staw*, XII. *Skrzetuski przed królem w Toporowie*.

42 Zob. K. Olszański, *Juliusz Kossak*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.

43 J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 277.

44 *Ibidem*, s. 315-323.

45 Kolejne wydania pochodzą z 1898 i 1899 r., zob. J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 287.

46 Rysunki te znajdują się obecnie w kolekcji prywatnej, zob. K. Olszański, *op. cit.*, s. 124-125, poz. 544-547, 550-553, 555-558; *Trylogia. Dziwne materii pomieszanie*, s. 26-37, poz. 17-28.



6. Edward Trzemeski według rysunku Juliusza Kossaka, *Napad Bohuna na Kurcewiczów w Rozłogach*, 1886, fotodruk, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 58643 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

wane w 1886 roku na wystawie warszawskiego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych⁴⁷, a następnie zakupione przez Józefa Dunin-Borkowskiego.

Zdaniem Joanny Krzemińskiej, ilustracje wykonane przez Juliusza Kossaka są bardzo wierne opisom Sienkiewicza⁴⁸. Rysunki do *Ogniem i mieczem* mają jednak poza literackim, jeszcze jedno, artystyczne źródło. Można dostrzec zbieżności kompozycyjne z popularnymi w XIX wieku wydawnictwami ilustrowanymi, takimi jak cykle *Wojna* i *Polonia* Artura Grotgera czy *Album de Vilna*. Dobrym przykładem może być plansza IV *Napad Bohuna na Kurcewiczów w Rozłogach* (il. 6). Kompozycja ukazuje ślepego Wasyła wznoszącego krucyfiks oraz trzymającą go pod rękę przerażoną Helenę w białym stroju. Wokół centralnej grupy przedstawieni zostali chyłący głowę przed krzyżem Kozacy, a scenerię zdarzenia dopełnia zrujnowany dwór z ciałami pomordowanych

47 J. Wiercińska, *Katalog prac...*, s. 160.

48 J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 297.

domowników, widocznymi na pierwszym planie. Rysunek Kossaka jest dokładnym wizualnym odtworzeniem słów Sienkiewicza.

We drzwiach ukazał się ślepy Wasyl, a obok niego Helena ubrana w białe giezło, blada sama jak giezło, z oczyma rozszerzonymi z przerażenia, z otwartymi ustami.

Wasyl niósł krzyż, który trzymał na wysokości twarzy w obu dłoniach. Wśród zamieszania panującego w sieni, wobec trupów, wobec krwi rozlanej kałużami na podłodze, rozplamionych źrenic dziwnie uroczyście wyglądała ta postać wysoka, wynędzniała, z siwym włosiem i czarnymi plamami zamiast oczu. Rzekłbyś: duch albo trup, który zrzucił całun i przychodzi karać zbrodnię.

Krzyki umilkły. Kozacy cofali się przerażeni⁴⁹.

Nocne sceny przedstawiające masakrę we dworze, wyrwane ze snu, przerażone i zrozpaczone kobiety, polegli w obronie domostwa mężczyźni i zrujnowane sprzęty są charakterystyczne dla plansz Artura Grottgera z cyklu *Polonia* (1863) i *Wojna* (1866-1867). Mimo że wśród jego rysunków nie można znaleźć kompozycji idealnie odpowiadającej *Napadowi Bohuna* i mogącej stanowić dlań bezpośredni pierwowzór, to podobnie upozowane na pierwszym planie ciała obrońców dworu oraz zniszczone i rozgrabione sprzęty domowe znajdujemy w kompozycjach *Spustoszenie* z cyklu *Polonia* [*Po odejściu wroga*] (il. 7) oraz *Już tylko nędzka* z cyklu *Wojna* (il. 8). Z kolei w ilustracji *Pobór w nocy* z cyklu *Polonia* [*Branka*] (il. 9) – podobnie jak w *Napadzie Bohuna* – przedstawiona została w centrum postać kobieca w białej szacie oraz otwierające się w głębi drzwi, które ukazują dalszy plan. Cechą wspólną omawianych plansz Kossaka i Grottgera jest również specyficzne oświetlenie nocnej sceny oraz płytki plan zamknięty ścianą, który sprawia, że rozgrywane się na obrazie wydarzenia wydają się jeszcze bliższe widzowi. Argumentem przemawiającym za inspiracją cyklami Grottgera może być to, że jego rysunkowe serie zostały bardzo szybko powielone w technikach graficznych i fotograficznych⁵⁰ i zyskały sporą popularność nie tylko wśród miłośników sztuki, ale również innych artystów⁵¹. O skali sukcesu Grottgera świadczy także, że to właśnie według jego reprezentacji plastycznych wystawiano żywe obrazy⁵². Śmierć malarza nie obniżyła stopnia oddziaływania jego prac, a w dwa lata po ukazaniu się albumu z ilustracjami do *Ogniem i mieczem* Kossaka ponownie wydano *Polonię* i *Wojnę*⁵³ w monumentalnym formacie w technice heliograviury.

49 H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, t. 1, Warszawa 1989, s. 198-199.

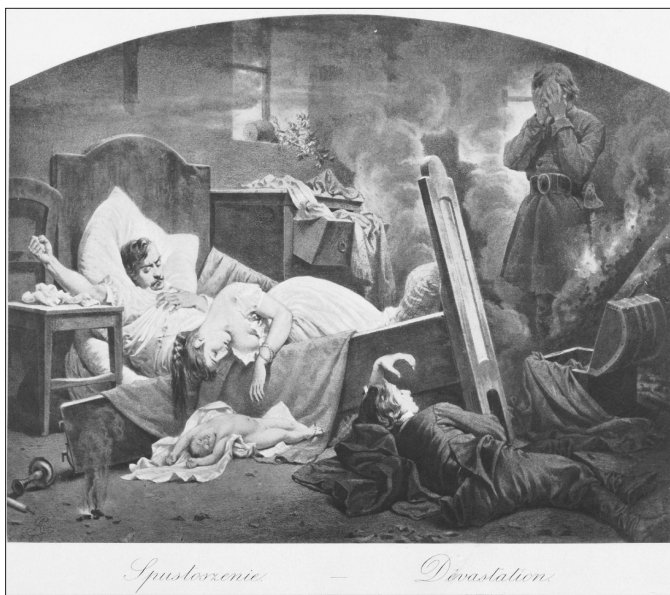
50 M. Bryl, *Cykle Artura Grottgera. Poetyka i recepcja*, Poznań 1994, s. 281-284. Bryl przytacza m.in. następujące wydania *Wojny* sprzed 1886 r.: trzy edycje wykonane w Zakładzie Ludwiga Angerera (1868, 1869 i trzecie bez daty), pocztówkowe Maurycego Robiczka (1877). Cykl *Wojna* opublikował również w całości warszawski tygodnik „Kłosa” w 1869 r. Z kolei *Polonia* ukazała się m.in. w latach 70. XIX w. nakładem H.O. Miehle Verlag.

51 Do Grottgera nawiązuje m.in. kompozycja *Rabusie* Stanisława Witkiewicza, według której powstał drzeworyt Edwarda Nicza opublikowany na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w 1877, nr 65, s. 181.

52 Por. M. Bryl, *op. cit.*, s. 291-292.

53 Albumy te ukazały się nakładem Franciszka Bondy’ego w 1888 r. Cykl *Polonia* wykonał wiedeński warsztat graficzny Richarda Paulussena, a *Wojnę* – wiedeński zakład Victora Angerera.

7. W zakładzie Richarda Paulussena według kartonu Artura Grottgera, *Spustoszenie* z cyklu *Polsnia*, 1888, heliograwiura, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.22352/18 MNW (fot. Krzysztof Wilczyński)



8. W zakładzie Victora Angerera i J. Blechingera według kartonu Artura Grottgera, *Już tylko nędza*, 1888, heliograwiura, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.22352/9 (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)





9. W zakładzie Richarda Paulussena według kartonu Artura Grottgera, *Pobór w nocy* z cyklu *Polonia*, 1888, heliograwiura, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.22352/13 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

Z kolei dwie plansze *Pojedynek Wołodyjowskiego z Bohunem* oraz *Skrzetuski przed królem w Toporowie* można powiązać z innym bardzo popularnym na całych ziemiach polskich wydawnictwem *Album Wileńskie, czyli Zbiór Rycin, Litografii i Chromolitografii, poświęcony wyłącznie przedmiotom krajowym...*⁵⁴, którego publikacja trwała od 1845 do 1875 roku. To zakrojone na dużą skalę wydawnictwo, realizowane nakładem Jana Kazimierza Wilczyńskiego, składało się z rycin wykonanych w różnych technikach (przede wszystkim stalorytu i chromolitografii). Rysunki wykonywali polscy artyści, a ryciny według nich – paryscy graficy. Na album złożył się zespół rycin różniących się nie tylko pod względem techniki, ale również tematyki i rozmiarów. W kolejnych poszytach prezentowane były widoki Wilna i okolic, portrety wybitnych osobistości, święte obrazki będące reprodukcjami obrazów z wileńskich kościołów, a także ilustra-

54 J. Jaworska, *Album Wileńskie i jego wydawca Jan Kazimierz Wilczyński w świetle korespondencji z Konstantym Świdzińskim*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972, t. 16, s. 289-401; eadem, *Album Wileńskie w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1976, t. 20, s. 213-404.



10. Edward Trzemeski według rysunku Juliusza Kossaka, *Skrzetuski przed królem w Toporowie*, 1886, fotodruk, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 58651 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

cje do *Pamiętników* Jana Chryzostoma Paska wykonane według rysunków Antoniego Zaleskiego. Popularność *Album de Vilna* dorównywała popularności cykli Artura Grottgera. Plansze z tego wydawnictwa były powszechnie znane, oprawiane i wieszane nawet w karczmach i młynach⁵⁵.

Jak już odnotowano, w rysunkach Juliusza Kossaka do *Ogniem i mieczem* widoczne są inspiracje *Album de Vilna*, a dokładniej serią ilustracji do *Pamiętników* Paska. Odtworzone plastycznie wspomnienia polskiego szlachcica obejmowały podobny zakres czasowy, co opisywane przez Sienkiewicza wydarzenia, a sam ich tekst był również inspiracją dla pisarza. Zależność prac Kossaka od kompozycji Antoniego Zaleskiego najlepiej widoczna jest w ostatniej planszy z serii, czyli *Skrzetuski przed królem w Toporowie* (il. 10). Jej kompozycja jest zbieżna z *Postuchaniem u króla* (il. 11)

⁵⁵ J. Wiercińska, *Przeoczone ogniwo. Rzecz o Antonim Zaleskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1981, nr 4, rok XLIII, s. 354.



11. Litografował Eugène-Charles-François Guérard według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Posłuchanie u króla*, 1857, litografia tonowana, kolorowana, papier, plansza z *Album de Vilna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.21000 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)

Zaleskiego⁵⁶. Na ilustracji Kossaka ukazany został Jan Kazimierz podczas narady z Hieronimem Radziejowskim i Jerzym Ossolińskim, z lewej strony, w otwartych drzwiach widać Skrzetuskiego prowadzonego do króla. Na planszy z *Album de Vilna* dostrzec można prawie identyczną kompozycję, choć różniącą się oświetleniem wynikającym z innej pory dnia. Jan Kazimierz siedzi na krześle zwrócony nieco bokiem do widza, lekko oddalony od pozostałych postaci ukazanych przez artystę. W obu przypadkach całość przedstawienia zakomponowana jest ukośnie, a tło stanowią duże okna ozdobione upiętymi zasłonami.

⁵⁶ Litografował Eugène-Charles-François Guérard według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Posłuchanie u króla*, 1857, chromolitografia, papier, 33,4 × 38,7 cm, plansza z *Album de Vilna*, seria II, poszyt 4.



12. Edward Trzemeski według rysunku Juliusza Kossaka, *Pojedynek Wołodyjowskiego z Bohunem*, 1886, fotodruk, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 58647 MNW (Muzeum Narodowe w Warszawie)

Mniej oczywista jest zbieżność planszy VIII *Pojedynek Wołodyjowskiego z Bohunem* (il. 12) z dwiema ilustracjami do *Pamiętników Paska* ukazującymi pojedynki: *Pojedynek z Jasińskim*⁵⁷ (il. 13) i *Pasek broni swej gospody od napadu mieszczan*⁵⁸ (il. 14). Dynamicznie ujęci Wołodyjowski i Bohun zostali przedstawieni przez Kossaka na tle niewielkiej piaszczystej skarpy. Walce przyglądają się grupa szlachty po prawej stronie i pojedyncza postać – po lewej. W tle rozciąga się szeroki krajobraz z rozlewającą się rzeką. *Pojedynek Paska* i *Jasińskiego* autorstwa Zaleskiego wygląda podobnie: walczące szlachcice ustawieni są lekko ukośnie do widza, co pozwoliło artyście na bardziej efektowne odtworzenie wypadów i cięć szablą. Zaleski ukazał grupy obserwujących walczących

57 Litografował Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pojedynek z Jasińskim*, 1849-1850, litografia, papier, 23,3 × 37,6 cm, plansza z *Album de Vilna*, seria II, poszyt 4.

58 Litografował Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pasek broni swej gospody od napadu mieszczan*, 1856, litografia, papier, 33,1 × 38,6 cm, plansza z *Album de Vilna*, seria II, poszyt 6.



13. Litografował Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pojedynek z Jasińskim*, 1849-1850, litografia tonowana, papier, plansza z *Album de Vilna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.24009 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)



14. Litografował Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pasek broni swej gospody od napadu mieszczan*, 1856, litografia tonowana, papier, plansza z *Album de Vilna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.20874/15 MNW (fot. Piotr Ligier)

gapiów, a pomiędzy drzew, wśród których pojedynkują się mężczyźni, rozciąga się szeroki widok – te elementy kompozycji widzimy później w rysunku Kossaka. Z kolei w drugim przywoływanym przykładzie *Pasek broni swej gospody od napadu mieszczan* można odnaleźć blok szablą przy cięciu zadany z góry, który potem pojawił się w *Pojedyńku Bohuna z Wołodyjowskim*.

Kossak powracał do tematyki związanej z *Ogniem i mieczem*. I tak na przykład równoległe z ilustracjami do albumu wystawił w 1886 roku w warszawskim TZSP akwarelę *Ruski orszak weselny z panem Zagłobą z powieści „Ogniem i mieczem”*⁵⁹, która stała się podstawą do wydania barwnej premii dla członków Zachęty w roku 1900, czyli jubileuszowym Henryka Sienkiewicza⁶⁰.

Antoni Piotrowski

W 1902 roku prenumeratorzy „Tygodnika Ilustrowanego” otrzymali w ramach bezpłatnej premii dziewięć zeszytów *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza z ilustracjami Antoniego Piotrowskiego. Tomiki te stanowiły część wydania dzieł wszystkich Sienkiewicza, którego podjęła się firma Gebethner i Wolff w ramach obchodów jubileuszu dwudziestopięciolecia twórczości literackiej pisarza. Wydawcy byli właścicielami zarówno poczytnego „Tygodnika Ilustrowanego”, jak i praw do dzieł Sienkiewicza⁶¹.

Autorem ilustracji do przygód Skrzetuskiego i jego towarzyszy był warszawski malarz i ilustrator Antoni Piotrowski⁶² (1853-1924), który – wraz z Józefem Chełmońskim i Stanisławem Witkiewiczem – wynajmował pracownię w Hotelu Europejskim i tam zapewne poznał Sienkiewicza. Artyści spotkali się ponownie w 1878 roku w Paryżu, utrzymując nadal serdeczne stosunki⁶³, a pisarz pośredniczył niejednokrotnie w sprzedaży jego obrazów. Tematyka malarstwa Piotrowskiego była zróżnicowana: w jego *œuvre* znaleźć można przede wszystkim sielankowe sceny rodzajowe, obrazy batalistyczne, a także fantastyczne sceny z nimfami i faunami. Malował również płótna historyczne o tematyce zaczerpniętej z XVII wieku, co zbiegło się w czasie z pracą nad ilustracjami do *Ogniem i mieczem*. Według jego obrazów powstawały pocztówki, w tym przynajmniej dwie o bardzo zbliżonej kompozycji do ilustracji powieści Sienkiewicza:

59 J. Wiercińska, *Katalog prac...*, s. 160; K. Olszański, *op. cit.*, s. 125, poz. 554.

60 W warsztacie Warszawskiego Towarzystwa Akcyjnego Artystyczno-Wydawniczego według akwareli Juliusza Kossaka, *Pan Zagłoba na weselu*, 1899, chromolitografia, papier, 46,2 × 70 cm.

61 J. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 205.

62 U. Leszczyńska, *Antoni Piotrowski*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. 7, red. U. Makowska, Warszawa 2003, s. 210-219.

63 J. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 82-85.



15. Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie według obrazu Antoniego Piotrowskiego, *Zagłoba obcina włosy Helenie*, 1920, druk, karton, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1297 (fot. Paweł Suchanek)

*Zagłoba obcina włosy Helenie*⁶⁴ (il. 15) i *Spotkanie Skrzetuskiego z Heleną*⁶⁵. Piotrowski był także ilustratorem – pracował głównie dla „Tygodnika Ilustrowanego”, a z powieści Sienkiewicza odtworzył plastycznie również *Krzyżaków*.

Na ilustracje do wydania *Ogniem i mieczem* z 1902 roku składa się 27 niewielkich plansz odbitych w technice cynkotypii rastrowej. Plansze rozłożone są symetrycznie – po trzy ilustracje w każdym z dziewięciu tomików powieści i zamiast tytułów podpisane są cytatami⁶⁶. Zdarza się, że na jednej planszy ukazane są dwie kompozycje

64 A. Piotrowski, *Zagłoba obcina włosy Helenie*, 1920, druk, karton, 8,9 × 13,9 cm, Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie (Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1297); zob. *Trylogia. Dziwne materii pomieszanie*, s. 76, poz. 85.

65 A. Piotrowski, *Spotkanie Heleny ze Skrzetuskim*, 1920, druk, karton, 8,9 × 13,9 cm, Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie (Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1301); zob. *Trylogia. Dziwne materii pomieszanie*, s. 76, poz. 88.

66 Na cały zespół składają się następujące przedstawienia: 1. *A co wachmistrzowi, żyje czy nie żyje?* – *Żyje panie namiestniku* [pierwsze spotkanie Skrzetuskiego z Chmielnickim] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/2 MNW; 2. *Młody namiestnik obrócił go w palcach i idąc ku drzewom zawołał* [Skrzetuski i Czaplinski w karczmie]; 3. *Ledwie Cię ujrział, jużem o sobie zapomniał* [pierwsze spotkanie Skrzetuskiego z Heleną] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/22 MNW; 4. *Jednocześnie przeciwnicy, wspomagani przez kilkunastu semenów, dobywali ostatki sił, by zepchnąć statki na wodę* [podróż Skrzetuskiego na Sicz] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/23 MNW; 5. *Puszczyl! zawołał z wściekłością Chmielnicki i przed piersią namiestnikowi błysnął* [rozmowa Skrzetuskiego

odwołujące się do różnych, choć związanych ze sobą wydarzeń. Przykładem może być ilustracja *Nędzarz otworzył usta...* (il. 16), której głównym tematem jest Skrzetuski u Jana Kazimierza, natomiast u dołu po lewej stronie wydzielone zostało pole z przedstawieniem bohatera powieści przedzierającego się spod Zbaraża.

W Muzeum Narodowym w Warszawie (MNW) znajdują się 24 rysunki Antoniego Piotrowskiego stanowiące podstawę do reprodukcji zamieszczonych w książce. Powstały w 1901 roku i wykonane są przeważnie tuszem i gwaszem. Mają specyficzny koloryt i są bardzo kontrastowe, co było spowodowane tym, że powstały z przeznaczeniem do reprodukcji metodą opartą na fotografii. Liczba rysunków w MNW jest mniejsza niż ostateczna liczba ilustracji w powieści⁶⁷ (w zbiorach Muzeum nie ma wszystkich plansz), ale znajdują się wśród nich dwie kompozycje ostatecznie niewykorzystane w druku: *Bohun, Zagłoba i Rzędzian w Czehryniu*⁶⁸ oraz *Spotkanie Zagłoby i Bohuna w Babicach*⁶⁹ (il. 17). Ta druga kompozycja stanowi wariant opublikowanej ostatecznie w powieści planszy *Za pozwoleniem...* (il. 18) i umożliwia prześledzić sposób komponowania sceny przez artystę. Oba rysunki odnoszą się do tego samego wydarzenia – przypadkowego spotkania Bohuna, Wołodyjowskiego i Zagłoby, które zakończyło

z Chmielnickim] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/5 MNW; 6. *Tabor ruszył naprzód* [Skrzetuski powracający z Siczy] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/14 MNW; 7. *Dwaj jeźdźcy jechali cicho* | *Gotowam – rzekła – tnij Waćpan!* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/15 MNW; 8. *Jakiś jeździec zbliżał się całym pędem* | *Sień wyglądała strasznie*; 9. *Śmierć Wacława* [Stefana] *Potockiego pod Żółtymi Wodami* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/7 MNW; 10. *Niech żyje książę! Niech żyje wódz nasz i hetman Jeremi Wiśniowiecki!* [książę Jeremi na mogile]; 11. *Walka Skrzetuskiego z Burdabutem* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/9 MNW; 12. *Stój! – ryczał dziad – jam szlachcic!* [Skrzetuski odnajduje Zagłobę między czernią] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/19 MNW; 13. *Wierny pacholik przypadł do pana* [Skrzetuski i Rzędzian] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/1 MNW; 14. *Bohun siedział na pęku kobierców w świetlicy z teorbanem w rękę i patrzył na kniaziównę* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/11 MNW; 15. *Zagłoba w prysiadach przysiadła, tak podkowami bił w podłogę, że aż pot obfity spływał mu z czoła* [Zagłoba na weselu] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/8 MNW; 16. *Zagłoba leżał w kij związany do własnej szabli* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/18 MNW; 17. *Za pozwoleniem – zabrzmiał głos Zagłoby* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/3 MNW; 18. *Po chwili Bohun leżał już na opończy i cały orszak udał się wolnym krokiem do karczmy* [po pojedynku Wołodyjowskiego z Bohunem]; 19. *Orszak zbliżył się na koniec. Kisiel wysunąwszy się naprzód postąpił kilka kroków* [komisarze Rzeczypospolitej u Chmielnickiego] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/21 MNW; 20. *To mówię Waćpanom, żem ją od pierwszego dnia tak pokochał, jakbym ją od małego hodował*; 21. *Kto wy? – rzekła wielkim głosem* [Zagłoba i Rzędzian u Horpyny] – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/10 MNW; 22. *Zagłoba pozostał sam na dnie jamy* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/13 MNW; 23. *Pod Zbarażem* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/17 MNW; 24. *Niebo się otworzyło przed panem Longinem, skrzydła wyrosły mu u ramion i walczył jak we śnie*; 25. *Nędzarz otworzył usta, chciał mówić, ale skurcz chwycił go za szczękę i zdążył wyszeptać tylko: Ze Zbaraża* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/16 MNW; 26. *Silne a słodkie ramiona Kurcewiczówny podtrzymywały osłabłą głowę rycerza* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/24 MNW; 27. *Góry ciała zatamowały wnet drogę* – rysunek w MNW nr inw. Rys.Pol.14604/12 MNW.

67 Zob. przyp. 66.

68 Rys.Pol.14604/20 MNW.

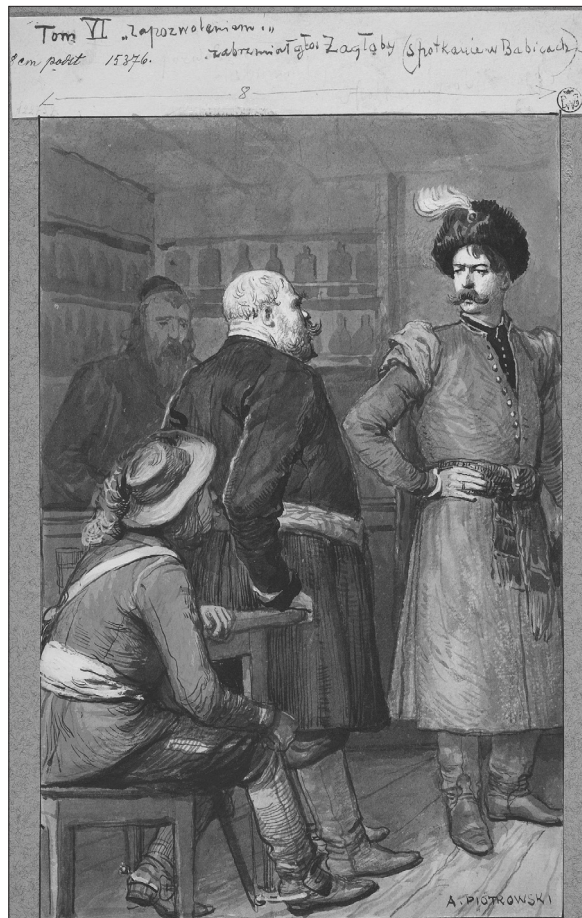
69 Rys.Pol.14604/4 MNW.



16. Antoni Piotrowski, *Nędzkarz otworzył usta...*, 1901, tusz, gwasz, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/16 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)



17. Antoni Piotrowski, *Spotkanie Bohuna i Zagłoby w Babicach*, 1901, tusz, gwasz, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/4 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)



18. Antoni Piotrowski, *Za pozwoleniem...*, 1901, tusz, gwasz, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/3 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)

się pojedynkiem. Na obu przedstawione są te same postacie – oprócz wymienionych bohaterów – również stojący za ladą Żyd karczmarz. Opublikowana ilustracja jest zamknięta w prostokącie stojącym, natomiast niewykorzystana – leżącym. Na niewykorzystanym rysunku na pierwszym planie ukazani zostali Bohun i Zagłoba mierzący się groźnie wzrokiem, natomiast zamieszczona w książce plansza ma ciekawszą, diagonalną kompozycję: na pierwszym planie widać siedzącego tyłem do widza Wołodyjowskiego w kapeluszu z piórem, za nim stoi, również odwrócony tyłem, Zagłoba, nad nimi dominuje postać Bohuna w dynamicznym skręcie ciała.

Podobnie jak Juliusz Kossak, również Antoni Piotrowski czerpał inspirację z ilustracji Antoniego Zaleskiego do *Pamiętników* Paska. Widoczne jest to doskonale w przypadku przedostatniej planszy z cyklu *Silne a słodkie ramiona Kurcewiczówny...* (il. 19), przedstawiającej powtórne spotkanie zakochanych bohaterów. Ukośnie ustawioną



19. Antoni Piotrowski, *Silne a słodkie ramiona Kurcewiczówny...*, 1901, tusz, gwasz, olej, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/24 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)

do widza karetę na tle kępy drzew oraz wijącą się w oddali drogę po prawej stronie można odnaleźć w ilustracji Zaleskiego *Pielgrzymka do Częstochowy – na Jasną Górę*⁷⁰ (il. 20).

Z kolei zupełnie gdzie indziej należy szukać pierwowzoru do ilustracji Piotrowskiego *Orszak zbliżył się na koniec...*, przedstawiającej polskich posłów przed Bohdanem Chmielnickim (il. 21)⁷¹. Jako źródło bezpośredniej inspiracji dla Piotrowskiego można wskazać dzieło Jana Matejki *Batory pod Pskowem*⁷² namalowane w 1872 roku. Obraz, który wystawiony był w kolejnych miastach w Europie (Peszt, Praga, Wiedeń, Paryż), przyczynił się do ogromnej sławy malarza⁷³ i przyniósł mistrzowi wiele zaszczytów⁷⁴. Po sukcesie na paryskim Salonie płótno zakupione zostało przez hrabiego Benedykta

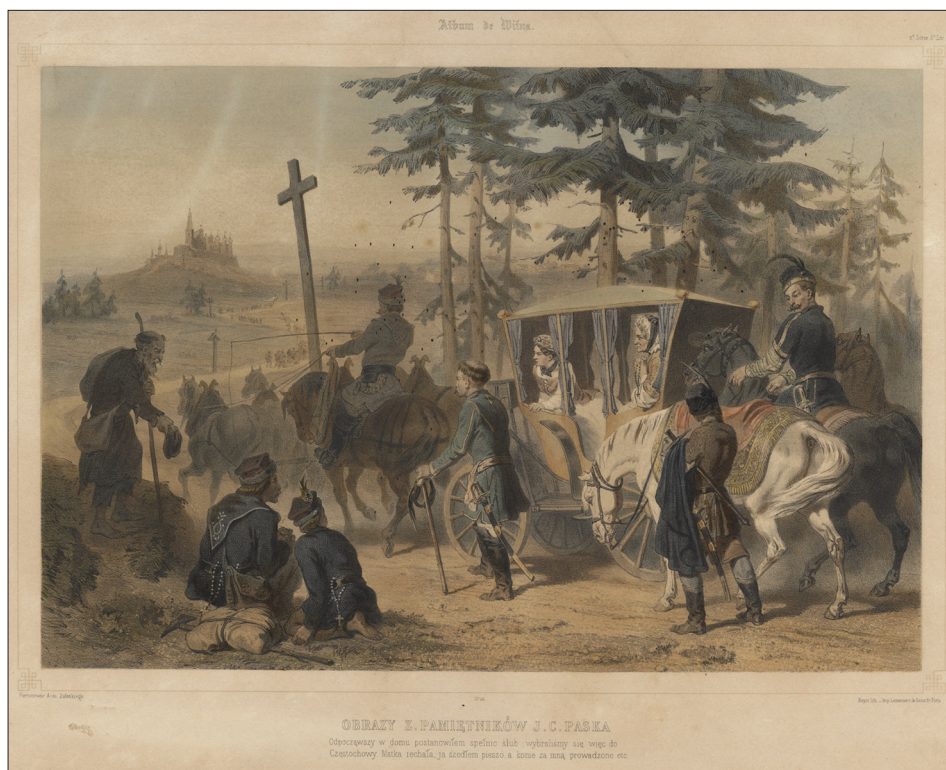
70 Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pielgrzymka do Częstochowy – na Jasną Górę*, 1849-1850, chromolitografia, papier, 27,7 × 40,5 cm, z *Album de Vilna*, seria II, poszyt 5, poz. 2.

71 Ilustracja pojawiła się również w Prospekcie „Tygodnika Ilustrowanego” na rok 1902, zapowiadając ilustrowane wydanie powieści.

72 J. Matejko, *Batory pod Pskowem*, 1872, olej, płótno, 322 × 545 cm, Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. ZKW 1084.

73 *Matejko. Obrazy olejne*, s. 115-119, poz. 135; E. Micke-Broniarek, *op. cit.*, s. 130, poz. 38, pl. IX.

74 M.in. Jan Matejko został powołany przez Akademię Francuską na członka korespondenta Institut de France.



20. Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pielgrzymka do Częstochowy – na Jasną Górę*, 1849-1850, chromolitografia, papier, z *Album de Wilna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.22400 (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

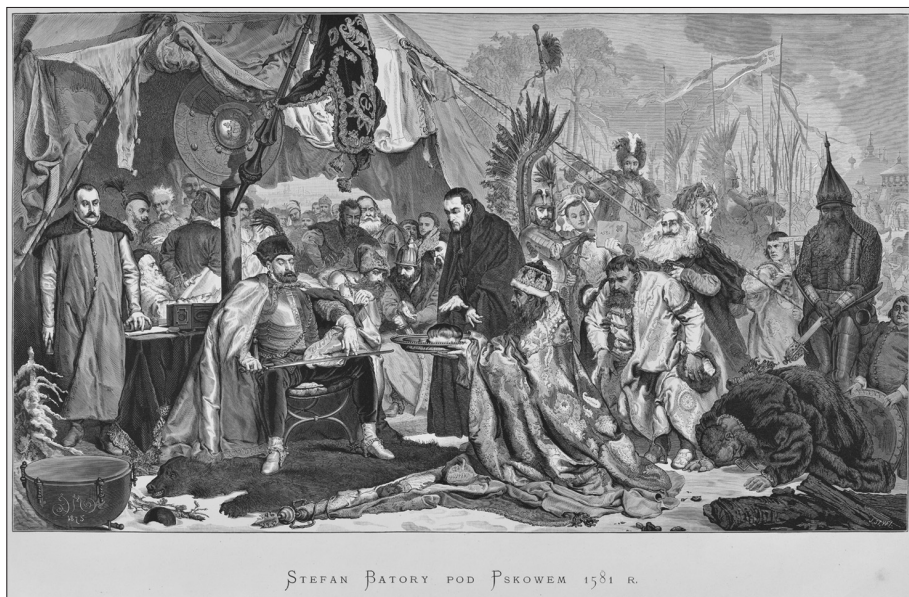
Tyszkiewicza i znajdowało się w Paryżu, a następnie na Kowieńszczyźnie. Publiczność krajowa mogła jednak znać kompozycję z drzeworytniczej reprodukcji (il. 22), wykonanej przez Jana Styfego i opublikowanej w monumentalnym wydawnictwie poświęconym twórczości malarza *Album Jana Matejki* z lat 1873-1876⁷⁵.

Matejko na płótnie *Batory pod Pskowem*, podobnie jak w innych swoich obrazach, zrezygnował z dosłownej wierności historycznemu wydarzeniu na rzecz bardziej sumarycznego ujęcia historii, ukazując scenę z czasów wojny polsko-rosyjskiej w latach 1578-1582. Malarz połączył w jednej kompozycji poselstwo bojarów moskiewskich u Stefana Batorego po zdobyciu twierdzy Wielkie Łuki (1580) oraz negocjacje pokojowe po oblężeniu Pskowa (1581). Na obrazie, oprócz Stefana Batorego, przedstawieni zostali między innymi legat papieski Andrea Possevino, który jako przedstawiciel Grzegorza XII prowadził negocjacje pokojowe, klęczący przed królem władca połocki

75 *Album Jana Matejki*, wyd. Samuel Lewental i „Kłosa”, Warszawa 1873-1876.



21. Antoni Piotrowski, *Orszak zbliżył się na koniec...*, 1901, gwasz, tusz, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/21 MNW (fot. Jan Ligier)



22. Rytował Jan Styfi według obrazu Jana Matejki, *Batory pod Pskowem*, 1876, drzeworyt sztorcowy, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.22672/29 (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

Cyprian, Iwan Naszczokin, książę Dymitr Piotrowicz Jelecki, trzymający w ręku dokument, oraz bijący pokłony przed Batorym, Roman Wasiliewicz Ołfierew. Za królem, przy lewej krawędzi obrazu ukazany został kanclerz, Jan Zamoyski.

Niezwykle zbliżoną kompozycję odnajdujemy w ilustracji autorstwa Antoniego Piotrowskiego. Chmielnicki, podobnie jak Batory, siedzi po lewej stronie obrazu, nieco ukośnie do widza. Jego sylwetka podobna jest do postaci polskiego króla również z wyrazu twarzy, charakterystycznych wąsów oraz ubioru. Po lewej stronie kompozycji przedstawieni zostali jego towarzysze, natomiast po prawej – podobnie jak u Matejki – posłowie, odwrócenie do widza bokiem. Za nimi widać wojsko ukazane w odległej perspektywie.

Podsumowanie

Zestawiając oba opisywane wyżej cykle ilustracji do *Ogniem i mieczem*, których powstanie dzieli piętnaście lat, można zauważyć, że obaj autorzy wybrali do zilustrowania podobne – ważne dla rozwoju akcji – sceny, takie jak: uratowanie Chmielnickiego przez Skrzetuskiego, pierwsze spotkanie Skrzetuskiego z Heleną, śmierć Longinusa Podbipięty czy Skrzetuski u króla Jana Kazimierza. I choć obaj artyści sięgali do tych samych pierwowzorów, odnoszących się do XVII wieku, jednak przedstawili identyczne sceny w odmienny sposób lub wybrali różne aspekty tych samych wydarzeń. Dobrym przykładem może być scena pierwszego spotkania Heleny i Skrzetuskiego. Na rysunku Juliusza Kossaka *Przygoda w drodze do Łubniów* (il. 23) najważniejszą postacią jest Skrzetuski na koniu, zbliżający się do zepsutego wozu, przy którym stoją Helena i Kniahini Kurcewiczowa. Scena rozgrywa się w rozległym stepie, a na dalszych planach ukazani są Longinus Podbipięta i inne postacie z otoczenia bohaterów. Z kolei Piotrowski inaczej zinterpretował ten moment (il. 24): kadr ilustracji jest bardzo ciasny, na pierwszym planie widać Helenę i Skrzetuskiego trzymających się za ręce. Z kolei w przypadku pojedynku Wołodyjowskiego z Bohunem wybrane zostały inne chwile samej akcji. W opisywanej już planszy Kossak przedstawił rzeczywistą scenę walki na szable, natomiast Piotrowski – moment późniejszy (il. 25), kiedy Wołodyjowski z Zagłobą i towarzyszymi przenoszą rannego Kozaka do karczmy.

Porównując oba cykle, można zauważyć, że Kossak komponuje sceny tak, aby można było pokazać na nich dużo „powietrza”, ukazując rozległe krajobrazy stepowe, natomiast Piotrowski częściej wprowadza ciasne kadry, przedstawiając wnętrza lub akcję rozgrywającą się blisko krawędzi kompozycji.

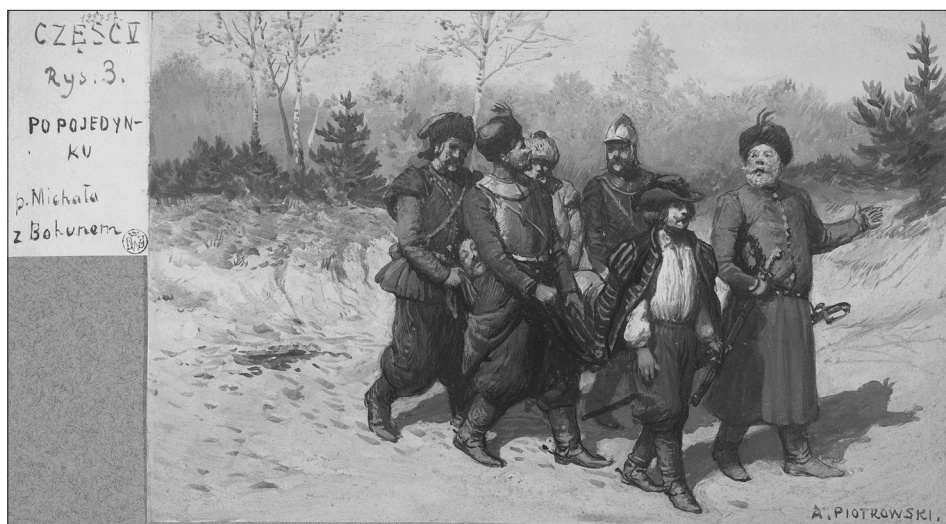
Mimo wymienionych różnic, jedna cecha wydaje się wspólna dla obu zespołów ilustracyjnych. Powieść Henryka Sienkiewicza, opisująca powstanie Chmielnickiego, obfituje w opisy drastycznych wydarzeń – nie tylko krwawych bitew, ale również okrutnych masakr dokonywanych na ludności cywilnej przez obie strony konfliktu. Było to



23. Edward Trzemeski według rysunku Juliusza Kossaka, *Przygoda w drodze do Łubniów*, 1886, fotodruk, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 58641 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)



24. Antoni Piotrowski, *Ledwie Cię ujrzał...*, 1901, tusz, gwasz, olej, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/22 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)



25. Antoni Piotrowski, *Po chwili Bohun leżał już...*, 1901, tusz, gwasz, werniks, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/6 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)

zauważane przez współczesnych Sienkiewiczowi pisarzy, między innymi Bolesława Prusa czy Józefa Ignacego Kraszewskiego, który – doceniając sugestywność obrazów ukazanych w *Ogniem i mieczem* – ubolewał nad ich drastycznością. Autor *Starej baśni* pisał:

wybór treści, w najwyższym stopniu dramatycznej, tragicznej, niemiłosiernie krwawej i dzikiej, w której przeważa niemal siła motłochu nad rycerskim poświęceniem garstki bohaterów, jest pod względem artystycznym niechybnie szczęśliwy, ale dla uczucia naszego dziwnie bolesny⁷⁶.

Tego okrucieństwa nie znajdujemy w omawianych cyklach ilustracji. W rysunkach Kossaka przeważają przedstawienia o charakterze przygodowym, a sceny walki to pojedynki prowadzone zgodnie z rycerskim kodeksem i szlacheckimi zasadami. W celu zaprezentowania dramatycznego wydarzenia sięgał po schemat ikonograficzny odbierający kompozycji zbyt dosłowny, realistyczny przekaz. Tak było w przypadku *Napadu Bohuna*, który, nawiązując do grottgerowskiej tradycji, staje się uniwersalną wizją „napadu na dwór”. Podobny zabieg widać w scenie śmierci Longinusa (il. 26), w której Kossak odwołał się do przedstawień męczeństwa św. Sebastiana. Rzymskiego męczennika – nawróconego żołnierza – ukazywano najczęściej przeszytego strzałami na tle drzewa lub kolumny. W taki właśnie sposób odmalowany został broniący się

⁷⁶ J.I. Kraszewski, *Listy. Kwiecień. O Didon: Les Allemands. H. Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”*, „Kłosa” 1884, nr 981, s. 245.



26. Edward Trzemeski według rysunku Juliusza Kossaka, *Śmierć Longinusa Podbipięty*, 1886, fotodruk, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 58649 MNW (fot. Muzeum Narodowe w Warszawie)

Longinus – czysty i prawy żołnierz. Upozowanie Podbipięty na rzymskiego męczennika znajduje potwierdzenie również na kartach powieści. W mowie pogrzebowej ksiądz Muchowiecki znacząco wyraża się o bohaterze.

Ach! Otwórz święty Piotrze, otwórz co prędzej, bo właśnie taką stromą ścieżyną szedł komiliton i drogi towarzysz nasz, pan Podbipięta – aż wreszcie przyszedł do ciebie jako gołąb po długim locie utrudzon, przyszedł nagi jako Łazarz, przyszedł jako święty Sebastian strzałami pogańskimi podarty⁷⁷.

W rysunkach Piotrowskiego odnajdujemy podobne rozwiązania, choć w jego ilustracjach okrucieństwo wojny bardziej jest widoczne. Jednak większą część przedstawień tego cyklu stanowią kameralne sceny rozgrywające się wśród małej liczby bohaterów, jak analizowana scena spotkania Bohuna z Zagłobą. Najbardziej dramatyczną reprezentacją w tej serii jest kompozycja ukazująca Skrzetuskiego powracającego z Siczy (il. 27). Wzdłuż drogi, którą posuwa się tabor, widoczne są szubienice i pale z nabitymi

⁷⁷ H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, s. 312.



27. Antoni Piotrowski, *Tabor ruszył powoli...*, 1901, tusz, gwasz, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/14 MNW (fot. Zbigniew Doliński/Muzeum Narodowe w Warszawie)

ludzkimi ciałami, a także padły koń, a nad nim krążące ptaki. Okrucieństwo tego pejzażu łagodzi jego szkicowe potraktowanie oraz dymy snujące się po lewej stronie kompozycji, które zasłaniają część przedstawienia.

Jak słusznie zauważyła Joanna Krzemińska, utwór literacki i ilustrujący go dzieło plastyczne to różne teksty kultury, odznaczające się swoją własną wymową⁷⁸. W analizowanych zespołach ilustracji przedstawieni zostali bohaterowie powieści Sienkiewicza, ukazano ich przygody, złagodzony został jednak – zauważany również przez współczesnych – drastyczny charakter utworu. Zarówno Kossak, jak i Piotrowski, a także inni omawiani wyżej artyści, inspirujący się twórczością Sienkiewicza, trzymali się litery jego utworów, nadając wizualny kształt słowom pisarza. Jednak w przytoczonych przykładach obok inspiracji literaturą odnaleźć można również nawiązania do dzieł plastycznych, nie tylko należących do sztuki wysokiej obrazów Matejki czy Grottgera, ale również do popularnych rycin, które upowszechniały dzieła rysowników i malarzy. Omówione ilustracje stanowią przykład typowego dla XIX wieku zjawiska wzajemnego przenikania się sztuki i literatury tworzących jedną przestrzeń kulturalną i łączących się w dzieła o szerokim zasięgu.

⁷⁸ J. Krzemińska, *op. cit.*, s. 244, 246, 259.

LITERATURA CYTOWANA

- Bryl M., *Cykle Artura Grottgera. Poetyka i recepcja*, Poznań 1994.
- Gołąb M., *Chelmoński. Chmielowski. Witkiewicz. Pracownia w Hotelu Europejskim w Warszawie 1874-1883*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Poznaniu, 21.03-6.06.2010, Poznań 2010.
- Gorzelał M., *Henryk Sienkiewicz i jego przyjaciele malarze*, [w:] *Oblęgorek. W stulecie daru narodowego dla Henryka Sienkiewicza*, red. M. Maćkowska, E. Postoła, Kielce 2000, s. 65-81.
- Gorzelał M., *Kolekcja Henryka Sienkiewicza, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2006*, t. 22, s. 178-195.
- Jaworska J., *Album Wileńskie i jego wydawca Jan Kazimierz Wilczyński w świetle korespondencji z Konstantym Świdzińskim, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972*, t. 16, s. 289-401.
- Jaworska J., *Album Wileńskie w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Warszawie, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1976*, t. 20, s. 213-404.
- Kabata M., *Warszawska batalia o nową sztukę („Wędrowiec” 1884-1887)*, Warszawa 1978.
- Król A., *Henryk Rodakowski (1823-1894)*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Krakowie, 4.11.1994-22.01.1995; Muzeum Narodowe w Poznaniu, 29.01-2.04.1995; Muzeum Narodowe w Warszawie, 10.04-23.05.1995, Kraków 1994.
- Krzemińska J., *Albumy do Trylogii Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Dzieła czy kicze*, red. E. Grabska, T.S. Jaroszewski, Warszawa 1981, s. 243-332.
- Krzyżanowski J., *Henryka Sienkiewicza żywot i sprawy*, Warszawa 1966.
- Leszczyńska U., *Antoni Piotrowski*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. 7, red. U. Makowska, Warszawa 2003, s. 210-219.
- Matejko. Obrazy olejne*, red. K. Sroczyńska, Warszawa 1993.
- Micke-Broniarek E., *Matejce w hołdzie... W stulecie śmierci artysty*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1993.
- Mistrzowie pastelu. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie*, red. A. Grochala, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Warszawie, 29.10.2015-31.01.2016, Warszawa 2015.
- Okoń W., *Stygająca planeta. Polska krytyka artystyczna wobec malarstwa historycznego i historii*, Wrocław 2002.
- Okoń W., *Sztuki siostrzane. Malarstwo a literatura w Polsce w drugiej połowie XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław 1992.
- Olszański K., *Juliusz Kossak*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.
- Poprzęcka M., *Czas wyobrażony. O sposobach opowiadania w malarstwie polskim XIX wieku*, Warszawa 1986.
- Porębska A., *„Wędrowiec” a zagadnienia plastyki. Z dziejów polskiej krytyki artystycznej w latach 1884-87*, „Materiały do Studiów i Dyskusji z Zakresu Teorii i Historii Sztuki, Krytyki Artystycznej oraz Metodologii Badań nad Sztuką” 1952, nr 10-11.
- [Sienkiewicz H.], *Kronika miejscowa. Taniec wśród mieczów* [Henryka Siemiradzkiego], „Gazeta Polska” 13(25).05.1880, nr 113, s. 2-3.
- Sienkiewicz H., *Ogniem i mieczem*, Warszawa 1989.
- Sienkiewicz H., *Ta trzecia*, „Kurier Codzienny” 1888.
- Trylogia. Dziwne materii pomieszanie*, red. A. Kowalska-Lasek, kat. wyst. Pałacyk Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku, oddział Muzeum Narodowego w Kielcach, 24.04-16.11.2014, Kielce 2014.
- Wiercińska J., *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- Wiercińska J., *Przeoczone ogniwo. Rzecz o Antonim Zaleskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1981, nr 4, rok XLIII, s. 339-398.
- Z problemów prozy – powieść o artyście*, red. W. Gutowski, E. Owczarz, Toruń 2006.

MATERIAŁY IKONOGRAFICZNE

Wzmiankowane w tekście dzieła sztuki związane z twórczością i osobą Henryka Sienkiewicza

Albumy

Album jubileuszowe Henryka Sienkiewicza. Główniejsze sceny i postacie z powieści i nowel Sienkiewicza w dwudziestu ilustracjach: Józefa Brandta, Józefa Chełmońskiego, Antoniego Kamińskiego, Juliusza Kossaka, Wilhelma Kotarbińskiego, Kazimierza Pochwalskiego, Jana Rosena, Henryka Siemiradzkiego, Piotra Stachiewicza, Wincentego Wodzinowskiego. Z wstępem krytycznym Stanisława hr. Tarnowskiego, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa-Kraków [1898] – plansze wykonane w zakładzie Meisenbach Riffarth & Co (zał. 1892) w technice heliografiury

1. Kazimierz Pochwalski, *Portret Henryka Sienkiewicza*
2. Piotr Stachiewicz, *Hania*
3. Józef Chełmoński, *Śmierć Rzepowej*
4. Wincenty Wodzinowski, *Wawrzon i Marysia*
5. Jan Rosen, *Bartek*
6. Piotr Stachiewicz, *Helena Kurcewiczówna*
7. Juliusz Kossak, *Kmicicowa kompania*
8. Piotr Stachiewicz, *Kniaziowa Kurcewiczowa*
9. Piotr Stachiewicz, *Pan Zagłoba*
10. Józef Brandt, *Bitwa pod Klawanami*
11. Piotr Stachiewicz, *Baśka*
12. Piotr Stachiewicz, *Oleńka*
13. Piotr Stachiewicz, *Anielka*
14. Piotr Stachiewicz, *Litka*
15. Piotr Stachiewicz, *Pani Emilia*
16. Piotr Stachiewicz, *Marynia Pławicka*
17. Antoni Kamiński, *Kamionka*
18. Piotr Stachiewicz, *Lygia*
19. Wilhelm Kotarbiński, *Śmierć Petroniusza*
20. Henryk Siemiradzki, *Kaplica „Quo vadis”*

Album do powieści Henryka Sienkiewicza „Potop”, Warszawa, wyd. Kraj w obrazach 1893, Prolog – karta tytułowa, Czesław Jankowski

- I. Piotr Stachiewicz, *Alexandra Billewiczówna w Wodoktach*
- II. Czesław Jankowski, *„Chciałbym do końca świata tak jechać”*
- III. Piotr Stachiewicz, *Kmicic znajduje pomordowanych kompanionów w Lubiczu*
- IV. Czesław Jankowski, *Pojedynek Wołodyjowskiego z Kmicicem*
- V. Czesław Jankowski, *Obóz między Piłą a Ujściem – „Krzycha daj dukata”*
- VI. Piotr Stachiewicz, *Zagłoba w Burzcu u Skrzetuskich*
- VII. Stanisław Kaczor-Batowski, *Pojednanie Kmicica z Oleńką*
- VIII. Stanisław Kaczor-Batowski, *Uczta w Kiejdanach*
- IX. Stanisław Kaczor-Batowski, *Ucieczka Bogusława*
- X. Stanisław Kaczor-Batowski, *Przeprawa króla przez góry*
- XI. Stanisław Kaczor-Batowski, *Śmierć Janusza Radziwiłła*
- XII. Stanisław Kaczor-Batowski, *Wjazd Tatarów do Lwowa*
- XIII. Stanisław Kaczor-Batowski, *Bitwa pod Rudnikiem – Michałko*
- XIV. Stanisław Kaczor-Batowski, *Pojedynek Kmicica z Bogusławem pod Prostkami*
- XV. Stanisław Kaczor-Batowski, *Spotkanie ranionego Kmicica*
- XVI. Stanisław Kaczor-Batowski, *Do Wodoktów*

Album do powieści Henryka Sienkiewicza „Pan Wołodyjowski”, Warszawa, wyd. Kraj w obrazach, 1900

- I. Włodzimierz Tetmajer, *Zagłoba u Wołodyjowskiego w klasztorze*
- II. Stanisław Kaczor-Batowski, *Pan Wołodyjowski uczy Basię fechtów. „Ej, Boże! żeby to się pokazało, co ja myślę!” – zawołała Basia*
- III. Stanisław Kaczor-Batowski, *Niech zabije! Niech zabije! Niech zabije!... A koń zwrócił ku niej dymiące nozdrza i rzał z cicha, jakby rad z pieśczozy*
- IV. Stanisław Kaczor-Batowski, *„Jestem Ketling of Elgin”*
- V. Włodzimierz Tetmajer, *Do Chreptiowa*
- VI. Włodzimierz Tetmajer, *Pani Wołodyjowska na polu bitwy*
- VII. Włodzimierz Tetmajer, *„Jam jest syn Tuhaj Beja”*
- VIII. Stanisław Kaczor-Batowski, *Zabawa Wołodyjowskich w Chreptiowie*
- IX. Juliusz Kossak, *Porwanie. „Ty moja już i będziesz moja!... Nikt cię tu nie wyrwie z moich rąk!...”*
- X. Włodzimierz Tetmajer, *Zagłoba i Wołodyjowski u łoża Basi*
- XI. Włodzimierz Tetmajer, *Azja wbity na pal*
- XII. Włodzimierz Tetmajer, *„Ja jeno tam”*
- XIII. Włodzimierz Tetmajer, *Ostatnie chwile Wołodyjowskiego z żoną*
- XIV. Włodzimierz Tetmajer, *Pogrzeb Wołodyjowskiego*

Album do powieści Henryka Sienkiewicza „Krzyżacy”, [Warszawa], wydawnictwo Kraj w obrazach, 1900, plansze wykonane w technice cynkotypii według rysunków Stanisława Kaczora-Batowskiego

1. *Zbyszko ślubuje Danusi*
2. *Zbyszko naciera na Lichtensteina*
3. *Zbyszko poznaje Jagienkę*
4. *Zemsta Juranda*
5. *Sąd Boży*
6. *Pogrzeb Danusi*
7. *Jurand przebacza Zygrydowi*
8. *Zbyszko przy trumnie Danusi*
9. *„Dożył Maćko szczęśliwych dni żywota”*
10. *„Wici! Wici!”*
11. *Przed bitwą grunwaldzką*
12. *Śmierć Lichtensteina*

Ilustracje do utworów Henryka Sienkiewicza

Juliusz Kossak (1824-1899)

Cykl rysunków do *Ogniem i mieczem*:

- I. *Spotkanie Skrzetuskiego z Chmielnickim na Dzikich Polach*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 31,7 × 49 cm, własność prywatna
- II. *Przygoda w drodze do Łubniów*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 34 × 51 cm, własność prywatna
- III. *Pochód Chmielnickiego z Tuhaj-Bejem*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 33 × 50 cm, własność prywatna
- IV. *Napad Bohuna na Kurcewiczów w Rozłogach*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 32 × 43,5 cm, własność prywatna
- V. *Książę Jeremi na mogile*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 31 × 48 cm, własność prywatna
- VI. *Podbipięta z Puljanem pod Konstantynowem*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 31 × 49 cm, własność prywatna
- VII. *Zagłoba zdobywa sztandar*, 1886, sepia, piórko, gwasz, papier, 32,5 × 46 cm, własność prywatna

- VIII. *Pojedynek Wołodyjowskiego z Bohunem*, 1886, sepia, piórko, gwasz, papier, 33 × 50 cm, własność prywatna
- IX. *Helena z Zagłobą, Wołodyjowskim i Rzędzianem w ucieczce z Czortowego Jaru*, 1886, sepia, piórko, gwasz, papier, 31 × 47,5 cm, własność prywatna
- X. *Śmierć Longinusa Podbipięty*, 1886, sepia, piórko, gwasz, papier, 32 × 48 cm, własność prywatna
- XI. *Przeprawa Skrzetuskiego przez staw*, 1885, sepia, piórko, gwasz, papier, 30,5 × 37,5 cm, własność prywatna
- XII. *Skrzetuski przed królem w Toporowie*, 1886, sepia, piórko, gwasz, papier, 31 × 47,5 cm, własność prywatna
- Powyższe rysunki zostały zreprodukowane w technice fotodruku w Zakładzie Edwarda Trzemeskiego i wydane w *Albumie do powieści „Ogniem i mieczem”*, Lwów 1886.

Kmicicowa kompania, 1885, tusz, sepia, gwasz, papier, 40,5 × 48 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14710 MNW; rysunek został zreprodukowany w „*Kłosach*” 1886, nr 1073, s. 41-42.

Pan Zagłoba na weselu, 1886, akwarela prezentowana na wystawie w TZSP w 1886 r., zreprodukowana w technice barwnego druku przez Warszawskie Towarzystwo Artystyczno-Wydawnicze w 1899, wydana jako Premia TZSP na rok 1900.

Franciszek Kostrzewski (1826-1911)

- Nicz Edward według akwareli Franciszka Kostrzewskiego, *Janko Muzykant*, drzeworyt sztorcowy, papier, 22,7 × 18,5, „*Kłosy*” 1883, nr 916, s. 37.
- Pomianowski Kazimierz według rysunku Franciszka Kostrzewskiego, *Sierota*, drzeworyt sztorcowy, „*Kłosy*” 1883, nr 928, s. 232.
- Kostrzewski Franciszek, *Skrzetuski przedzierający się spod Zbaraża*, 1884, akwarela, gwasz, tektura, 32,5 × 57,7 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 126017 MNW.
- Kostrzewski Franciszek, *Zagłoba z powieści „Ogniem i mieczem”*, akwarela, prezentowana na wystawie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w 1884.

Zygmunt Madejewski (zmarły przed 1887 r.)

Cykl portretów bohaterów *Ogniem i mieczem*:

- Jan Skrzetuski* – rysunek znany z reprodukcji
- Zagłoba* – rysunek znany z reprodukcji
- Longinus Podbipięta* – rysunek znany z reprodukcji
- Bohun* – rysunek znany z reprodukcji
- Jeremi Wiśniowiecki* – rysunek znany z reprodukcji
- Bohdan Chmielnicki* – rysunek znany z reprodukcji
- Michał Wołodyjowski* – rysunek znany z reprodukcji
- Helena* – rysunek znany z reprodukcji
- Kniahini Kurcewiczowa* – rysunek znany z reprodukcji

Rzędzian – rysunek znany z reprodukcji

Rysunki zreprodukowane w 1885 r. na zlecenie redakcji „*Ogniska Domowego*” i wydane w formie albumu jako premia dla czytelników.

Antoni Piotrowski (1853-1924)

Cykl rysunków do *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza:

1. *A co wachmistrzu, żyje czy nie żyje? – Żyje panie namiestniku* [pierwsze spotkanie Skrzetuskiego z Chmielnickim], 1901, tusz, gwasz, werniks, papier, 16,7 × 26,2 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/2 MNW
2. *Młody namiestnik obrócił go w palcach i idąc ku drzwiom zawołał* [Skrzetuski i Czaplński w karczmie] – rysunek znany z reprodukcji

3. *Ledwie Cię ujrzał, jużem o sobie zapomniał* [pierwsze spotkanie Skrzetuskiego z Heleną], 1901, tusz, gwasz, olej, papier gruntowany, 16,6 × 26,3 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/22 MNW
4. *Jednocześnie przeciwnicy, wspomagani przez kilkunastu semenów, dobywali ostatki sił, by zepchnąć statki na wodę* [podróż Skrzetuskiego na Sicz], 1901, tusz, gwasz, papier, 17 × 26,5 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/23 MNW
5. *Puszczyk! zawołał z wściekłością Chmielnicki i przed piersią namiestnikowi błysnął* [rozmowa Skrzetuskiego z Chmielnickim] 1901, tusz, gwasz, papier, 16,7 × 26 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/5 MNW
6. *Tabor ruszył naprzód* [Skrzetuski powracający z Siczy] 1901, tusz, gwasz, papier, 16,8 × 25,9 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/14 MNW
7. *Dwaj jeźdźcy jechali cicho oraz Gotowam – rzekła – tnij Waćpan!*, 1901, tusz, gwasz, papier, 17 × 26,2, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/15 MNW
8. *Jakiś jeździec zbliżał się całym pędem | Sień wyglądała strasznie* – rysunek znany z reprodukcji
9. *Śmierć Waćława* [Stefana] *Potockiego pod Żółtymi Wodami*, 1901, 16,9 × 26 cm, tusz, gwasz, werniks, papier, 16,9 × 26, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/7 MNW
10. *Niech żyje książę! Niech żyje wódz nasz i hetman Jeremi Wiśniowiecki!* [książę Jeremi na mogile] – rysunek znany z reprodukcji
11. *Walka Skrzetuskiego z Burdabutem*, 1901, 16,9 × 26,2 cm, tusz, gwasz, olej, papier, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/9 MNW
12. *Stój! – ryczał dziad – jam szlachcic!* [Skrzetuski odnajduje Zagłobę między czernią], 1901, tusz, gwasz, papier, 16,3 × 25,7 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/19 MNW
13. *Wierny pacholik przypadł do pana* [Skrzetuski i Rzędzian], 1901, tusz, gwasz, papier, 17 × 26,3 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/1 MNW
14. *Bohum siedział na pęku kobierców w świetlicy z teorbanem w ręku i patrzył na kniaziównę*, 1901, tusz, gwasz, papier, 16,8 × 26 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/11 MNW
15. *Zagłoba w prysiadach przysiadła, tak podkowami bił w podłogę, że aż pot obfity spływał mu z czoła* [Zagłoba na weselu], 1901, tusz, gwasz, papier, 17 × 26,4 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/8 MNW
16. *Zagłoba leżał w kij związany do własnej szabli*, 1901, tusz, gwasz, olej, papier, 26,1 × 17 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/18 MNW
17. *Za pozwoleniem – zabrzmiał głos Zagłoby*, 1901, tusz, gwasz, papier, 29,6 × 17 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/3 MNW
18. *Po chwili Bohun leżał już na oponczy i cały orszak udał się wolnym krokiem do karczmy* [Po pojedynku Wołodyjowskiego z Bohunem], 1901, tusz, gwasz, werniks, papier, 16,6 × 26,2 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 14604/6 MNW
19. *Orszak zbliżył się na koniec. Kisiel wysunąwszy się naprzód postąpił kilka kroków* [Komisarze Rzeczypospolitej u Chmielnickiego], 1901, tusz, gwasz, papier, 16,8 × 26,5 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/21 MNW
20. *To mówię Waćpanom, zem ją od pierwszego dnia tak pokochał, jakbym ją od małego hodował* – rysunek znany z reprodukcji
21. *Kto wy? – rzekła wielkim głosem* [Zagłoba, Rzędzian u Horpyny], 1901, tusz, gwasz, papier, 16,7 × 26,2, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/10 MNW
22. *Zagłoba pozostał sam na dnie jamy*, 1901, tusz, gwasz, papier, 16,8 × 26,1 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/13 MNW
23. *Pod Zbarażem*, 1901, tusz, gwasz, olej, papier, 26 × 16,8 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/17 MNW
24. *Niebo się otworzyło przed panem Longinem, skrzydła wyrosły mu u ramion i walczył jak we śnie* – rysunek znany z reprodukcji

25. *Nędzarcz otworzył usta, chciał mówić, ale skurcz chwycił go za szczękę i zdążył wyszeptać tylko: Ze Zbaraża* [Skrzetuski przed Janem Kazimierzem] 1901, 16,8 × 25,8 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/16 MNW
26. *Silne a słodkie ramiona Kurcewiczówny podtrzymywały osłabłą głowę rycerza* [spotkanie Skrzetuskiego i Heleny], 1901, tusz, gwasz, olej, papier, 16,8 × 26,2 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/24 MNW
27. *Góry ciało zatamowały wnet drogę*, 1901, tusz, gwasz, werniks, papier, 17 × 26,2 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/12 MNW
- Powyzsze rysunki zostały zreprodukowane w technice cynkotypii rastrowej i zamieszczone w: Henryk Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1902

Bohun, Zagłoba i Rzędzian w Czehryniu, 1901, tusz, gwasz, olej, papier, 16,7 × 25,2 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/20 MNW

Spotkanie Zagłoby i Bohuna w Babicach, 1901, tusz, gwasz, papier, 17 × 26,6 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14604/4 MNW

Spotkanie Heleny ze Skrzetuskim (pocztówka), 1920, druk, karton, 8,9 × 13,9 cm, Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie (Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1301)

Zagłoba obcina włosy Helenie (pocztówka), 1920, druk, karton, 8,9 × 13,9 cm, Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie (Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1297)

Kazimierz Pochwalski (1855-1940)

Portret Henryka Sienkiewicza, 1890, olej, płótno, 132 × 105 cm, Pałac Henryka Sienkiewicza w Obłęgorku, oddział Muzeum Narodowego w Kielcach

Jan Rosen (1854-1936)

Gorazdowski Edward według rysunku Jana Rosena *Skrzetuski na zgłiszczach dworu w Rozłogach*, drzeworyt sztorcowy, papier, 21,4 × 26, „Kłosa” 1884, nr 970, s. 73

Walery Rzewuski (1837-1888)

Cykl fotografii „żywych obrazów” według *Ogniem i mieczem* w układzie Jacka Malczewskiego:

Lipski jako Burłaj, Helcel jako Kozak, hr. Józef Wielopolski jako Tuhaj Bej, Zygmunt Kurnatowski jako Kozak, Józef Męcina-Krzesz jako Tatar, hr. Edward Mostowski jako Chmielnicki, 1884, 19,4 × 12,5 cm, odbitka z negatywu szklanego kolodionowego, papier albuminowy, karton, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 105340 MNW

Helena Sanguszkówna w roli księżnej Gryzeldy Wiśniowieckiej, 1884, odbitka z negatywu szklanego kolodionowego, papier albuminowy, karton, 19,1 × 9,4 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 99290 MNW

Hrabia Andrzej Zamoyski jako Skrzetuski, Edward Jaroczyński jako Rzędzian, Aleksy Strażyński jako Podbipięta, hr. Roman Wodzicki jako Wołodyjowski, Bronisław Abramowicz jako Zagłoba, 1884, odbitka z negatywu szklanego kolodionowego, papier albuminowy, karton, 19,6 × 13,9 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 105341 MNW

Hr. Andrzej Zamoyski jako Skrzetuski, Edward Jaroczyński jako Rzędzian, Aleksy Strażyński jako Longinus Podbipięta, hr. Roman Wodzicki jako Wołodyjowski, Bronisław Abramowicz jako Zagłoba, 1884, odbitka z negatywu szklanego kolodionowego, papier albuminowy, karton, 19,6 × 13,9 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DI 105342 MNW

Piotr Stachiewicz (1858-1938)

Helena Kurcewiczówna, 1896, węgiel, papier, 52 × 40 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14684 MNW

Kniaziowa Kurcewiczowa, 1896, węgiel, papier, 49 × 43,5 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.14685 MNW

Obrazy przedstawiające sceny z powieści *Quo vadis* (1902):

1. *Ty będziesz duszą mojej duszy*, 1896-1902, olej, deska, 22,8 × 29 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/14
2. *Zabawa Ligii i małego Aulusa w ogrodzie*, 1896-1902, olej, deska, 58,1 × 36,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/5
3. *Eunice*, 1896-1902, olej, deska, 53 × 35,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/3
4. *Callina*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/4
5. *Z rozkazem Cezara*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/6
6. *Uczta u Nerona*, 1896-1902, olej, deska, 37,7 × 45,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/7
7. *Chilon i Ursus*, 1896-1902, olej, deska, 37,5 × 45,5 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/8
8. *Widziałem*, 1896-1902, olej, deska, 36,8 × 53 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/9
9. *Powrót z Ostrianum*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/10
10. *Petroniusz u siebie*, 1896-1902, olej, deska, 37,7 × 45,6 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/1
11. *Ligia, to nie Eunice*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/11
12. *Miłujcie się w Panu i na chwałę Jego, albowiem nie masz grzechu w miłości waszej*, 1896-1902, olej, deska, 52,8 × 31 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/12
13. *Dysputa Św. Pawła z Petroniuszem*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,6 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/15
14. *Gdzie Ty Kajus, tam i ja Kaja*, 1896-1902, olej, deska, 58 × 36,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/13
15. *O gniazdo ojców moich, o kolebko droga...*, 1896-1902, olej, deska, 37,7 × 45,6 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/16
16. *W więzieniu*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/17
17. *Śmierć Chilona*, 1896-1902, olej, deska, 53 × 36,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/18
18. *Oswobodzenie Ligii*, 1896-1902, olej, deska, 45,6 × 37,8 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/19
19. „*Quo vadis, Domine?*”, 1896-1902, olej, deska, 52,9 × 31 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/20
20. *Urbi et orbi*, 1896-1902, olej, deska, 52,9 × 31 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/21
21. *Śmierć Petroniusza*, 1896-1902, olej, deska, 37,8 × 45,7 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi/S/1482/22

Powyzsze obrazy zreprodukowane w technice heliograviury oraz cynkotypii (plansza: *Zabawa Ligii i małego Aulusa*) w: Henryk Sienkiewicz, *Quo vadis*, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa-Kraków 1902

Ligia w kąpielach, 1896-1902, olej, deska, 52,9 × 31,2 cm, Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MNKi-/S/1482/2

Wzmiankowane w tekście dzieła sztuki stanowiące materiał porównawczy dla ilustracji do utworów Henryka Sienkiewicza

Michał Elwiro Andriolli (1836-1893)

Cykl rysunków do *Meira Ezołowicza* Elizy Orzeszkowej publikowanych w technice drzeworytu sztorcowego na łamach „Kłosów” w 1878

Cykl rysunków do *Kunigasa* Józefa Ignacego Kraszewskiego publikowanych w technice drzeworytu sztorcowego na łamach „Kłosów” w 1880

Cykl rysunków do *Branek w jasyrze* Deotymy publikowanych w technice drzeworytu sztorcowego na łamach „Kłosów” w 1888-1889

Artur Grottger (1837-1867)

Polonia, 1863, kredka, biel, karton, ok. 35,5-44 × 47-57 cm, Szépművészeti Múzeum w Budapeszcie:

I. Karta tytułowa

II. *Branka [Pobór w nocy]*

III. *Kucie kos*

IV. *Bitwa*

V. *Schronisko*

VI. *Obrona dworu*

VII. *Po odejściu wroga [Spustoszenie]*

VIII. *Żałobne wieści*

IX. *Na pobojożytku*

Wojna, 1866-1867, kredka czarna, biel, papier, 48 × ok. 61,5 cm (karton I i XI 48 × 30 cm), Muzeum Narodowe we Wrocławiu:

I. *Pójdź za mną przez padół płaczu*

II. *Kometa*

III. *Losowanie rekrutów*

IV. *Pożegnanie*

V. *Pożoga*

VI. *Głód*

VII. *Zdrada i kara*

VIII. *Ludzie czy szakale?*

IX. *Już tylko nędza*

X. *Świątokradztwo*

XI. *Ludzkości, rodzie Kaina*

Juliusz Kossak (1824-1899)

Seria 24 rysunków z postaciami do żywych obrazów według *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza, 1872, akwarela, piórko, 17 × 12 cm

Cykl rysunków do *Grzechów hetmańskich* Józefa Ignacego Kraszewskiego, publikowanych w technice drzeworytu sztorcowego na łamach „Kłosów” w 1879

Pan Pasek pod Lachowicami, 1898, akwarela, papier, 38 × 51 cm, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu

Miłosz Kotarbiński (1854-1944)

Cykl rysunków do *Mirtali* Elizy Orzeszkowej publikowanych w technice cynkotypii na łamach „Kłosów” 1885-1886

Jan Matejko (1838-1893)

Batory pod Pskowem, 1872, olej, płótno, 322 × 545 cm, Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. ZKW 1084

Chmielnicki z Tuhaj-Bejem pod Lwowem, 1885, olej, deska, 130 × 79 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 1244 MNW

Stanisław Witkiewicz (1823-1894)

Nicz Edward według rysunku Stanisława Witkiewicza, *Rabusie*, drzeworyt sztorcowy, papier, 24,4 × 30 cm, „Tygodnik Ilustrowany” 1877, nr 65, s. 181

Henryk Rodakowski (1823-1894)

Portret generała Dembińskiego, 1852, olej, płótno, 178 × 139 cm, Muzeum Narodowe w Krakowie

Henryk Siemiradzki (1843-1902)

Taniec wśród mieczów, 1879-1880 (miejsce przechowywania nieznane), replika z 1881, olej, płótno, 120 × 225 cm, Galeria Tretiakowska

Antoni Zaleski (1824-1855)

Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pojedynek z Jasińskim*, 1849-1850, litografia, papier, 23,3 × 37,6 cm

Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pasek broni swej gospody od napadu mieszczan*, 1856, litografia, papier, 33,1 × 38,6 cm

Adolphe Jean Baptiste Bayot według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Pielgrzymka do Częstochowy – na Jasną Górę*, 1849-1850, litografia, papier, 27,7 × 40,5 cm

Eugène-Charles-François Guérard według rysunku Antoniego Zaleskiego, *Posłuchanie u króla*, 1857, chromolitografia, papier, 33,4 × 38,7 cm

Henryk Sienkiewicz i artyści. Ogniem i mieczem w interpretacji plastycznej**Juliusza Kossaka i Antoniego Piotrowskiego**

STRESZCZENIE: *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza ukazujące się w latach 1883-1884 na łamach pism „Słowo” i „Czas” zyskało popularność wśród czytelników, a treść dzieła okazała się niezwykle inspirująca dla artystów. Jeszcze przed zakończeniem publikacji powieści powstały pierwsze prace plastyczne nawiązujące do jej fabuły, czego przykładem może być rysunek Jana Rosena ukazujący Skrzetuskiego na zgłiszczach dworu w Rozłogach. W 1886 roku ukazał się album z ilustracjami do *Ogniem i mieczem* autorstwa Juliusza Kossaka, składający się z 12 plansz przedstawiających kolejne epizody powieści. Piętnaście lat później prenumeratorzy „Tygodnika Ilustrowanego” otrzymali w charakterze bezpłatnej premii wydanie pierwszego tomu *Trylogii* ilustrowane 27 rysunkami autorstwa Antoniego Piotrowskiego. Porównanie obu tych zespołów ilustracji pozwoli wskazać wspólne inspiracje ikonograficzne dla tych cykli plastycznych, a także pokaże różnice w charakterze narracji literackiej i wizualnej.

SŁOWA KLUCZOWE: Henryk Sienkiewicz – *Ogniem i mieczem* – Juliusz Kossak – Antoni Piotrowski – ilustracja książkowa.

Henryk Sienkiewicz and the artists. Visual interpretation of the novel *With Fire and Sword* [*Ogniem i mieczem*] by Juliusz Kossak and Antoni Piotrowski

SUMMARY: The novel *With Fire and Sword* by Henryk Sienkiewicz was published in the years 1883-1884 in newspapers “Słowo” [“The Word”] and “Czas” [“The Time”]. It gained popularity among the readers and became a growing inspiration for the artists. Even before the publication of the novel was complete, the first works referring to its plot appeared. One example can be the drawing by Jan Rosen showing Jan Skrzetuski in despair on the ruins of the Rozłogi manor. In 1886 the album of illustrations for the novel drawn by Juliusz Kossak was published. It contained 12 plates pictur-

ing the following scenes of the book. Fifteen years later the subscribers of “Tygodnik Ilustrowany” [“Illustrated Weekly”] received as a free supplement the edition first volume of *With Fire and Sword* illustrated with 27 drawings by Antoni Piotrowski. The comparison of the two series of illustrations allows us to trace the common sources of artistic inspiration and shows the difference between the literary and visual narration.

KEY WORDS: Henryk Sienkiewicz – *With Fire and Sword* – Juliusz Kossak – Antoni Piotrowski – book illustration.